

'כיר יד' וחתימת הלוחות השניים בתוספתא

ובמדרש

מרדכי עקיבא פרידמן

הערת מבוא: אוצרות לשון חז"ל לא הגיעו אלינו משלם. מוכרת התופעה של שימושי לשון נדירים, הידועים לנו לפי שעה מאזכורים מעטים בסוגי ספרות, הרחוקים זה מזה במהותם, בזמנם ובמקומם. הנה למשל, תיבת 'אספליה' רשומה היום בשלושה מקומות שונים: בספרות חז"ל בדב"ר ז:א בלבד, במכתב מאת 'שמעון בר כוסבה הנסי על ישראל' ובתעודה מדמשק משנת 995, שנמצאה בין כתבי הגניזה.¹ וכן קרה, שלשון נדירה בספרות חז"ל נשתבשה ונדחקה מן הספרים. כך 'מה ש' בעברית או 'מה ד-' בארמית למלת הזיקה 'אשר' אחרי שם מיוחד נמצא בארמית השומרנית והנוצרית שלארץ-ישראל, ושכיחה בתעודות הגניזה שמימי הביניים וממקורות אחרים. לאחרונה זוהה מה ד/ש- כזה אף בספרות חז"ל, אלא שבכמה מקומות שונתה צורתו ללא היכר בכל הנוסחות.²

להלן נדון בביטוי 'כיר יד', שפירושו כתב יד (או חתימה). עד כמה שראיתי לא נרשם ביטוי זה בשום מילון, למרות שמופיע הוא בתעודה אחת, אשר נתפרסמה לפני קרוב למאה שנה, ובתעודות אחרות, שנדפסו לפני עשרות שנים. בחלקו הראשון של עיון זה מביא אני תיעוד ל'כיר יד' בכתבי חכמי ארץ ישראל (ופוסטאט) במאה האחת-עשרה, ששרדו בגניזה, ובחיבורים שומרניים (בארמית: כיר אד) וכן ביסוס לביאור הביטוי. בחלקו השני דן אני בברייתא מן התוספתא, שלפי השערת נמצא בה 'כיר יד' אלא שהוא נשתבש ללא היכר. על-ידי כך נעמוד על דרך אחרת להבנת הברייתא ומקבילותיה. שפע המקורות, שמביא אני בחלק הראשון, מיועדים להמציא תיעוד רב ביותר לביטוי, הראוי לערך חדש באוצר לשוננו, ולהבהיר את שימוש, וזאת אף על רקע השערת בחלק השני של המאמר, שיש למצוא את עקבות 'כיר יד' בספרות חז"ל.

א. מקורות לכיר יד/כיר אד וביאור הביטוי

1. כתבי הגניזה.

להלן מובאות מעשרים ואחת תעודות מגניזת קהיר, שנכתבו על-ידי יהודי ארץ-ישראל (ופוסטאט) במאה האחת-עשרה, ובהן עשרים וארבעה אזכורים של 'כיר יד' ועוד אחד של 'כיר' ללא יד. חמש-עשרה התעודות הראשונות נדפסו לאתרונה בספרו הגדול של מ' גיל,

1. ראה מ"ע פרידמן, 'על מוקדם ומאוחר בלשון בספרות חז"ל', סידרא, א (תשמ"ה), עמ' 67-68. הריני מודה לידידי ד"ר מ"ב לרנר, שהואיל לקרוא כתב-יד של המאמר ולהעיר עליו. האחריות עלי בלבד.

2. ראה פרידמן, שם, עמ' 60-65.

ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (תל אביב, תשמ"ג).³ אחדות מן התעודות הללו פורסמו לראשונה על-ידי י' מאן ואחרים לפני יובל אחד או שניים. ברור, שאפשר יהיה להוסיף דוגמות נוספות מן הגניזה כהנה וכהנה.

א. אוסף טיילור-שכטר, ספריית האוניברסיטה קמבריג' (TS) 12.328 (גיל, ב, עמ' 126, מס' 73), מכתב מאת גאון ישיבת ארץ-ישראל ר' שלמה בר' יהודה אל קבוצת אנשים באלכסנדריה.

7 ... געה אגרתכם 8 החקוקה בכסלו קובלים על כג"ק מר' רב ישועה הכהן ... 15 ... ואתם החתומים רוב הכתובים בכיר יד של(?)כותב⁴ 16 האגרת ומי יאמר שזה ברצונם ...
ב. TS Misc. 35[Loan].43 (גיל, ב, עמ' 155, מס' 84), מכתב מר' שלמה בר' יהודה אל ר' אפרים בר' שמריה.

5 ושאלו לכתוב מכתב על פיהם מבית הכלא ונתנו 6 בו כיר ידיהם ונשלח על ידי פקיד הזקן ... (ע"ב, חלק ב) 10 והגיע לידי כתב מצור ... 11 נפל מכבודו וככיר ידו אל ר' טוביה ...
ג. ספריית הבודליאנה, אוקספורד Bodl. MS. Heb. c. 13, fol. 23 (גיל, ב, עמ' 223, מס' 122), מכתב מר' שלמה בר' יהודה אל ר' אפרים בר' שמריה.

(שוליים) 2 ויאמרו 3 לכתוב ולקחת 4 כיר יד אל 5 כל המקומות 6 ולא נכון 7 לפני הכותב 8 לעשות כן

ד. TS 16.261 (גיל, ב, עמ' 230, מס' 127), מכתב מר' שלמה בר' יהודה אל שלמה הרופא בן עלי, טראבלס.

12 וקראנוהו ראש לישראל ... 14 ... והתני (= והתנאי) היה עליו 15 שלא יהיה לו רשות בחבורה ואשר נתננו לו מקום משרפו בלבד להיות 16 נקרא בשם זה ולתת בו כיר ידו ...⁵
ה. TS 13 J 31.7 (גיל, ב, עמ' 234, מס' 129), מכתב מר' שלמה בר' יהודה אל ר' אפרים בר' שמריה.

23 לכתוב בו מעשה [...] 24 בו כיר ידי השומעים ...

ו. TS NS 321.2 (גיל, ב, עמ' 241, מס' 133), מכתב מר' שלמה בר' יהודה אל ר' אפרים בר' שמריה.

3. מלבד התעודה החמש-עשרה צוינו כולן במפתח המפורט שבכרך ג בערך 'כיר'. הריני מודה לידידי פרופ' משה גיל, שהעמיד את התצלומים של רוב התעודות הללו לרשותי. אינני מעיר על השינויים המעטים בין קריאותיי והטקסט, שהדפיס הוא, אלא אם כן מתייחסים הם לביטוי הנידון.

4. של(?)כותב. 'של' מסופק, ואפשר שיש פה מחיקה. גיל קרא 'בכיר ידיו של', אך ספק בעיני, אם יש מקום לכל זה. ויש לציין, שבכל שאר המקורות שלפנינו, בא כיר יד פלוני ולא כיר ידי פלוני (אבל ראה להלן סימן כ בארמית). על תעודות, ש'חתימות' העדים בהן בידי הסופר, ראה: M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study*, I, Tel-Aviv and New York, 1980-1981, pp. 485-489 (להלן: פרידמן, נישואין בא"י; בדיון שם מדובר בעדים, שכנראה לא ידעו לחתום). המספרים שבתוך המובאות מתייחסים לשורות. (<) = תלוי בין השיטין; << >> = מחוק; { } = כתוב בשוליים.

5. כלומר, הרשה לו לחתום בתואר זה, והוא המפורש להלן במס' ו, שורות 21-22.

- 19 והיה בלב כי יתן כיר ידו עמ[י] ... 20 גם גע הכתב אל 21 ידי החבר ש"צ וראה כי הנחתי לו רוח לתת בו כיר ידו הוא רבנו נתן אב בית דין 22 של כל יש' ...⁶
- ז. אוסף אדלר, ביהמ"ד לרבנים באמריקה ENA 2804.18 (גיל, ב, עמ' 263, מס' 147), מכתב מר' שלמה בר' יהודה אל ר' אפרים בר' שמריה.
- 8 וכתבתי לו כתב 9 קבלה ולא נתרצה בו עד שכתבתי אחר בלשון הזקנים 10 ונתנו בו כיר ידיהם וקיימנוהו מלמטה
- ח. ENA NS 17.23 (גיל, ב, עמ' 293, מס' 169), שטר הרשאה, שנכתב ברמלה, ביד ר' אברהם בר' שלמה בר' יהודה גאון.
- 1 [מה שהיה לפנינו אנו] בית דין והזקנים חוקקי כיר ידינו בשטר
- ט. TS 12.684 (גיל, ב, עמ' 491, מס' 276), טיוטה של שטר אביזאריה, הנוגע לשותפות בין אנשי צור, שנערך בפוסטאט (כנראה בכיר יד ר' אפרים בר' שמריה).
- 12 וגם כתב [...] 13 בו כיר יד השופט ...
- י. TS 13 J 18.1 (גיל, ב, עמ' 494, מס' 278), מכתב מר' שמואל החבר בר' משה, צור, אל ר' אפרים החבר בר' שמריה, פוסטאט.
- 23 הודעתי לחבר האביר דבר זה כדי שיהא אצלו עקר באימות 24 השטר וכל תניי שיש בו ושמות החתומים עליו ... 28 ... וכיר ידי באחרית ...
- יא. מוצירי II 181 (L 183) (גיל, ב, עמ' 500, מס' 281), מכתב מר' שמואל החבר בר' משה, צור, אל יעקב החבר בן יוסף, חלב.
- 3 ובא כתבו בכיר ידו והאיר לנו עין
- יב. Papyrussammlung Erzherzog Rainer H 135 Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, (גיל, ב, עמ' 615, מס' 334), טיוטה מכתב של ר' אפרים בר' שמריה, פוסטאט, אל ר' שלמה בר' יהודה. (כרגיל בטיוטות של ר' אפרים יש מחיקות והוספות רבות, שלא תמיד קל לפענח או לדעת את מקומן הנכון).⁷
- 16 וכמו גע החזן מרב (= מר רב) שלמה הקרוי סאבק הביא בידו 17 כתב אדוננו מצוה לסייעו ... 18 עמדו רוב הקהל ואמרו זה מנודה הוא ואיך תניחהו 19 להתפלל (ונתקשה עלי דיבורם) נמתי לו היה כן לא כתב האדון עבורו (כי) והוא ראוי 20 ורצוי אמרו אין הכתב הזה כיר יד אדוננו ש"צ ... 22 אמרתי לא יתכן להכריזו מאחר שעמדתי על כתב אדוננו ... (ע"ב) 1 התנו ... עד שיבוא כתב אדוננו הגאון שמ'צ' בחתימתו ועמו {ידי ה(?)} אב והשלישי ... 4 יכתוב בידו ...
- יג. מוצירי IV 10 (L 15) (גיל, ב, עמ' 755, מס' 407), מכתב מיוסף הכהן בר' שלמה גאון אל ר' אפרים בר' שמריה.
- 8 «נתנאל הלוי ב' כב' ק' מר' ור' ריוח» (ניחומא בן רב' שמואל בן ניחומא) ... 9 ... יכתב הרשאה מוחזקת בכיר 10 יד ואימות עידות ... 14 ... התיקון טוב בכיר יד⁸

6. ראה לעיל, מס' ד, שורה 16.

7. תעודה זו פורסמה לראשונה לפני כמעט מאה שנה: D. H. Müller & D. Kaufmann, Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer, V (1892), pp. 127 ff.

8. אולי צ"ל בכיר יד[ני]. גיל: דכיר יד. כפי שציין שם, תיבות אלה מתייחסות למחיקה ולתוספת

- יד. הספרייה הבריטית BL Or. 5529 (גיל, ג, עמ' 34, מס' 432), מכתב מצדוק הכהן בר' אליהו, ירושלים.
- 15 על דברת 16 השמן המפוטם שיש לו אצלו... 17 כי כבר כתב אלי לתתו לו בלי איחור ואם יבקש ממנו 18 כיר באשר יקח ממנו יטריח על כבודו ... [ואל] 19 יתאחר כתבהו ... טו. TS 20.126 (גיל, שם, ג, עמ' 345, מס' 544), שטר מכר, שיצא בירושלים, 1066.⁹
- 1 [מה שהיה לפנינו אנו ... והז] קינים חוקקי כיר ידינו למטה כן היה
- טז. TS 16.267, מכתב מאת 'מנשה הצעיר בירבי, נין שמעיה זלה"ה' (מאן, היהודים, ב, עמ' 336). ישנן כמה טעויות בקריאתו של מאן (שלא הערתי עליהן). אולם התעודה מטושטשת, ופיענוח הטקסט מסופק במקומות רבים.¹⁰
- 10 ... ומשתוקק אני מיקרך שתסנגרוני כווסתך הטובה 11 וידך התמודה בכתב רישיון כג"ק מר שר שלום השר האביר ראש הקהל ובית דין ואלוף ישי' (= ישיבה) בכיר ידו 12 מכיר טוב¹¹ אל אכסנדריה
- יז. CUL (TS) 1080 J 85r, טיוטה של מכתב מאת ר' אפרים בר' שמריה אל קהילת צהרגת, בדבר גרושה, שהשיאוה לפני שמלאו שלושה חודשים לגירושה.
- 14 כי זכור ב(מ)עשכם אשר בו כיר ידכם כי הגט נכתב ביום חמישי בשני ימים באדר ראשון והאשה נשאת בסוף ניסן אם אין שמוש (לא) נעדר החשבון ... 17 מעשה בו חתימת 18 עשרה מקהלכם¹²
- בארבע התעודות הבאות משמש 'כיר יד' בנוסח קיום לחתימות העדים שבשטר. ית. TS 13 J 1.10, שטר שנכתב במושכ בית דין של 'כניסה אלעראקין', כלומר בית הכנסת של היהודים הבבליים, פוסטאט, שנת 1044.¹³
- שמעל לשורה, בשורה 8. יש כאן נוסח מיוחד לקיום מחקין ותלויין, היינו, שהסופר מאשר, שהם בכיר ידו.
9. לתעודה זו ראה גם פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 127, 150.
10. J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*², New York 1970. הכותב מזוהה על-ידי גיל, שם, א, עמ' 549, כאחיו של הגאון ר' שלמה בר' יהודה, ועל פירוש 'בירבי' ושימושו יש לעיין בספרי במקום, שציין שם, עמ' 550, הערה 860.
11. פענוח שתי התיבות הראשונות בשורה 12, במיוחד הראשונה, מסופק, ומה שהעתקתי הוא בדרך השערה. מאן קורא 'ובדרך כבוד'. במקום 'מכיר' (כלומר מכויר, ראה להלן) אפשר אולי לקרוא 'מברר' (מבורר) או 'מברך' (מבורך).
12. על מכתב זה ראה מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל – מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים ותל-אביב תשמ"ו, עמ' 247-248. 'אם אין שמוש לא נעדר החשבון' משמעו, שלפחות צריכים אתם לדעת חשבון גם אם לא שימשתם חכמים (שורה 13: 'הלא מים על ידהם יצקנו'; פירוש זה פשוט כמובן, וכן צריך לפרש בכ"י Heidelberg Heb. 10r, שורות 19-20 [הדפיסו גיל, ב, עמ' 45; ברם עיין שם, א, עמ' 474]: 'הלא השימוש יתר מן הלימוד', והוא על-פי ברכות ז ע"ב)!
13. מצאתי הפניה לתעודה זו ב'מעבדת הגניזה' של פרופ' ש"ד גויטיין ז"ל, הנמצאת כיום במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שעל-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (בכרטיס 'כיר יד' הפניה גם לתעודה יב דלעיל). הריני מודה למנהלי ספריית קמבריג' ולד"ר ש"ק רייף,

15 באמת יודעים אנו כיר ידו שלעטאף בן טייב 16 הלוי וזכריה בר תמים החתומים 17 למעלה הולכך כתב זה קיים.

בנוסח שבשלוש התעודות הבאות בא 'כיר יד' בארמית (מעורבבת בעברית).

יט. TS 13 J 1.12, קיום, שכתב 'אפרים ז"ע (= זעירא עניא) החבר בסנ' (= בסנהדרין) ברבי שמריה' (לבדו) על שטר מסוף שנת 1049, פוסטאט.

25 כלל הנזכר בכתב הזה לפנינו בבית דין נהיה וגם הקנין ומדאוחזקא 26 חתמות תרי שהדיא אילין דחתימין עלוהי אברהם ביר' דויד נ"נ 27 עלי הלוי בר עמרם נ"נ בכיר ידיהון שהדותא דא קיימנוהו כדחזי.

כ. TS 13 J 9.5, קיום, שנעשה בפוסטאט, על-ידי ר' אפרים בר' שמריה ושניים עמו, על שטר, שנכתב בזוילת אלמהדיה בשנת 1047. הקיום נעשה על סמך עדות על שתיים מתוך שלוש החתימות שבשטר.

16 אתו לקדמנא לבי דינא במותב תלתא כחדא מרב אברהם בר 17 דויד בן לבראט ואלחנן בר שמואל ואשהידו קמן על חתימת חד 18 מכלל שהדי כתבא דנן דחתימין עלוהי יצחק בר יעקב נ"נ 19 וכן אמרו מכירין אנן בחתימותה דיצחק זה בכיר ידוהי¹⁴ ועוד באו 20 לפנינו מרב חנניה בר מבורך ומבורך הלוי בר יוסף ואשהידו על 21 חתימת ברהון בר משה בר ברהון נ"נ וכן נמו מכירין אנן 22 בחתימת ברהון זה בכיר ידוהי דחתימין בכתב הזה לכן קיימנוהו 23 אשרנוהו כדחזי.

כא. BL Or. 5554A, fol. 44r, דף מספר שטרות, ובו נוסח קיום (לפניו סוף שטר אורכתא, ואחריו נוסח כתובה וקידושין, ואי"ה אפרסם את הכול במקום אחר). בנוסח (השטרות) סימנים, שנכתב בצור.

8 אלקיום 9 אתקיים שטרא דנן קדמנא במותב תלתא 10 כחדא הוינא דנוסחיה ושהדוהי כתיבין לעילא 11 וקיומה הכא לתתא מניה וביה: אן כאן אל 12 שטר ורקא ואחדה ואן כאן מלצוק פיקול 13 מליט ביה (=אם היה השטר דף אחד; ואם היה מחובר, יאמר 'מליט ביה'¹⁴) ואלין שמהתהון פל בן פל ופל בן 14 פל ואחויאו לנא דאלין שהדותהון בכיר 15 ידיהון וסימניהון אישרנוהי וקימנוהי 16 כדחאזי: ויכתב שהאדתה ושהאדה 17 שהדין מעה (=ויכתוב עדותו ועדות שני עדים עמו).

אף-על-פי שיש מקום לספק כלשהו לגבי פירושו של 'כיר יד' בכמה מן המובאות דלעיל, מסתבר, שמשמעו חתימה בשנים-עשר מקומות (כ[6], ד, ה, ו[2×], זי, יג[9], טו, יז), כתב יד (אופן כתיבתו של אדם) באחת-עשרה (א, ב[11], יא-יג[14], טז, יח, יט, כ[2×]), כא¹⁵ ותעודה באחד (ג [וכן 'כיר' ללא 'ביד']).

האחראי על אוספי הגניזה שבה, על הרשות להשתמש באוצרות ההן ולפרסם מן הכתוב בהם. 14. על-פי השימוש בשאר המקורות היה צריך לומר כאן ולהלן בשורה 22: בכיר ידיה (וראה לעיל הערה 4).

14א. השווה נוסח הקיום (הצורי) אצל פרידמן, ריבוי נשים בישראל, עמ' 289. הריני מודה למנהלי הספרייה הבריטית על עזרתם הנדיבה.

15. בכמה מאלה מתייחס הוא אמנם לכתב היד שלחתימה. ויש לתקן הערתו של גיל, שם, ב, עמ' 155, שאין לו המשמעות handwriting כדעת מאן.

רוב התעודות הללו יצאו מחוג קטן ביותר של חכמים, הקשורים בגאון ישיבת ארץ-ישראל ר' שלמה בר' יהודה (1026-1051) ונאמנו ר' אפרים החבר בר' שמריה, ראש קהילת היהודים הארץ-ישראלים בפוסטאט. אפשר היה להעלות על הדעת שמא אין הביטוי 'כיר יד' אלא לשון 'מלאכותית' כמו לשונות מליציות אחרות; הרגילות אצל חכמי ארץ-ישראל בתקופה זו, והוא נולד בזמנם או סמוך לו. המקורות השומרונים דלהלן מוכיחים שאין הדבר כן, וביטוי קדום בפי אנשי ארץ-ישראל הוא.

2. בארמית שומרנית.

עד כאן כל המקורות ל'כיר יד' מן המאה האחת-עשרה הם. אולם, כאמור, ראיה לקדמותו מן החיבורים השומרונים, שנתחברו במאה הרביעית, שבהם שכיח הוא בצורתו הארמית השומרנית 'כיר (ker) אד'.¹⁶ בפיוט של עמרם דרה (א) (ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג/ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 42-43, שורות 27-28).

לית אלה אלא מרן ולא כתב הך ארהותה ולא נבי קשיט כמשה ... והא כתבין הך כיר אדה דאלה ומשה אתימן לעלם ... מנו דיכל מחק הדה אלה אחד וכלה תחת אדה חתמה דליתי ממחקה (= אין אלוהים אלא אדוננו ולא ספר כתורה ולא נביא כמשה ... והנה אותיות הן כביכול כתב ידו של האלוהים, ומשה הואמן לעולם. ... מיהו שיכול למחוק זאת? האלוהים אחד והכול תחת ידו, חתימה שאין היא נמחקת).¹⁷

עמרם דרה (כו) (בן-חיים, שם, עמ' 106, שורות 19-20). הך כיר אדה דמלי משמעה למן דעמי (= כמו כתב ידו התם שמועה [הוא] למי שרואה [אותו]).¹⁸

בפיוט מרקה (יד) (בן-חיים, שם, עמ' 221, שורות 91-96). עמו כתבה דאנדה משה וסגדו למרה ומנה ... דארכן טובה מתן לן כיר אדה (= ראו את הספר שהביא משה והשתחויו לאדון בלבד! ... כי נאות הטוב לתת לנו את כתב ידו). 'כיר אד' נמצא בתיבת מרקה במהדורתו החדשה של בן-חיים במקומות הרבה: בדף 104 ב [נה].

ירום נביה רבה משה דלבשה מרה שמה ... והגלה לה קשטה ויהב לה כיר אדה (= ירום הנביא הגדול משה שהלבישו אדוניו את שמו ... ונגלה לו ה' ונתן לו את כתב ידו).

16. הריני מודה לידידי פרופ' אברהם טל, שהעירני על המקורות הללו של ארמית שומרנית, וסיפק לי את המובאות ממהדורתו של בן-חיים לתיבת מרקה לפני הופעת הספר (ירושלים תשמ"ח): וזאת נעשתה אף בהסכמתו של פרופ' בן-חיים, וגם לו התודה על כך. (על זמנם של מרקה ולשון תיבת מרקה, ראה בן-חיים, שם, עמ' 14 ואילך).

17. על 'למחוק' מעיר בן-חיים: 'כלומר את האותיות שבלוחות'. ועיין להלן לקראת סוף הדיון על הברייתא שבתוספתא (אחרי הערה 63).

18. ושם העיר בן-חיים: [התם] ואפשר לפרש "של התם", והוא כינוי לאלוהים ... בין כך ובין כך הכוונה ברורה: לא נשמע קול ה' ממש אלא כתב ידו (התורה) היא בבואה לשמיעה. ועיין להלן הערה 30.

שם, 107א.

באדיו כי קרב בון לקבול כיר אדה דאלה ועבד בון סימניה ופליהתה ונחת והוא סביל לוחי אבניה עליהון (= בידיו, אכן ניגש לקבל בהן כתב ידו של האלוהים ועשה בהן [כלומר בידיו] אותות ומופתים וירד נושא לוחי האבן עליהן).

שם, 178א.

אהן הך משה ומן מדמי למשה דאתחזי לה מרה בגלי ויהב לה כיר אדה (= איה כמו משה ומי ידמה למשה אשר נראה לו אדוניו בגלוי ונתן לו כתב ידו).

שם, 196ב.

כי אלה עבד א שרוי כירה (= אכן האלהים עשה את האלף ראשית כתבו).

שם, 213ב.

שאל אביך ויחוי לך ... מה זאנך לחם מן שומיה ... מן נתן לך כיר אדה (= 'שאל אביך ויגדך' ... כלום לא זן אותך לחם מן השמים? ... כלום לא נתן לך את כתב ידו?).

שם, 230ב-231א.

כי חלק ה' עמו ... וכיר אדה דאלה לא אשתקח באד גוי בר מנך (= 'כי חלק ה' עמו' ... וכתב ידו של ה' לא נמצא ביד עם זולתך).

שם, 279ב-280א.

יתרבי דן נביה דרכתה מרה והוה מלוא בכן עמונה עלול לגו אשתה עד יסב מן ימין אלה לוחי בריתה כיר אדה דקשטה כד צבה אלה ויהב כיר אדה לנביה רבה משה לגו תרי לוחי בריתה (= יתגדל הנביא הזה שגידלו אדוניו והיה ראוי לכך. ראוהו בא בתוך האש לקחת מימין האלוהים את לוחות הברית, כתב ידו של ה'. כאשר רצה האלוהים ונתן כתב ידו לנביא הגדול משה בתוך שני לוחות הברית).

ושם, 297א.

פתחת תרחי שומיה לקבול בלישהתך עובדי עמך כל אהן ואנה כיר אדה ושלחות ממללה ובתר גלותן לך נתחנן על אדך (= פתחתי שערי השמים לקבל בקשותיך. מעשיי עמך כל זה. ואני כתב ידו ושליחות דיבורו. ואחר גלותנו לך ירדנו על ידך).¹⁹

נראה, שבכל המקורות הללו משמש 'כיר אדה' של ה' ככינוי ללוחות הברית או לתורה (הכוונה בנאום האות פ"א לא ברורה לי). במקום אחד (תיבת מרקה, 196ב) בא 'כיר' ללא יד, ומשמע שהוא כינוי לכתב האלפא ביתא (אולם אף שם אפשר לפרש, שהכוונה ללוחות הברית, שתחילתם באות אל"ף).

22. 'כיר יד' בשומרונית מאוחרת.

להלן אביא דוגמה מ'ספר החלטה', סימן ג. ספר החלטה הוא אוסף של שאלות ותשובות שומרוניות. התשובות המקוריות נכתבו בין המאות הי"א והכ' בערבית ובארמית שומרונית, ונשמרו ב'ארכיון' של הכהנים לעיונם. בשנת 1940 לערך קיבצן הכהן הגדול

19. זהו קטע מנאום האות פ"א במסכת מדרש האותיות המסיים את היצירה, והוא נחשב עם הקטעים המאוחרים שנוספו לה (הערתו של פרופ' א' טל).

המנוח אביו אלחסן אב חסדה בן יעקב בן אהרן על-פי בקשת פרופ' תאודור גסטר, תרגמן לעברית שלו וכתבן בכתב השומרונים. פרופ' גסטר העתיק את החיבור לכתב אשורי (אות באות), ובטובו הואיל למסור לי העתק ממנו. כיון שהתשובה הבאה היא קצרה, ויש מן החידוש בעצם פרסום חלק מן החיבור, מביא אני את לשונה בשלמות. העתקתיה כאן אות באות חוץ מן השם המפורש, שהעתקתי 'ה'. לשונו של אב חסדה משקפת ללא ספק במקומות רבים את לשון התשובות המקוריות, אלא בלי שהללו מונחות לפנינו אי אפשר לבדוק את הדבר. באשר למשפט הראשון, הכולל את 'בכיר יד', מסתבר, שהוא לשון אב חסדה המאסף והמתרגם, אבל גם בזה אין ודאות גמורה.

בלשונו

הועתק פסק בכיר יד הנ"ל ...

... באיש, שהתחתן באשה

שהיתה צרת אשת²⁰ דוד אבי אשתו.

האם זה מותר לו אם לא?

וכתב עליו מי שהשיב באמת, ה' יאמן אותו(?)

התשובה: זה הזכיר ישר לא יתחלף בו התשובה: זיווג זה כשר, לא חולק בו

אף אחד מן החוקרים הידועים

בענייני אישות או בענייני ערוה

מחקר, הראוי בה(?) , וה' יודע.²¹

'המקור' של אב חסדה

עתקת חלטה בכיר יד הזוכיר רצון

ה' עליו. מה תאמר האדונים הנבונים

רצון ה' עליהם באיש אתחתן באשה

היתה צררה לאיש דוד אבי אשתו:

היצלח לו זה אם לא?

ויכתב עליה מן אגיב בקשט ה' יאמנו:

התשובה: זה הזכיר ישר לא יתחלף בו התשובה: זיווג זה כשר, לא חולק בו

אחד מן החוקרים הידועים בדברי

הנשואין אי בדברי הערות המחקר

הראות בה, וה' ידע:

3. לביאור הביטוי כיר יד.

עוד בשנת 1904 שיער ש' פוזננסקי, שאולי יש לראות ב'כיר' שב'כיר יד' (במכתב שמן הגניזה שפרסם [לעיל, תעודה ג]) את המלה היוונית *χειρ*, היינו יד, ופירוש זה מצוי כיום בחקר תעודות הגניזה.²² אולם השערתו של פוזננסקי אינה מתקבלת על דעתי. הרי מלבד העובדה, שאין הסבר כאן לשאילה מיוונית למלה השכיחה כל כך בעברית (וארמית),²³ קשה גם להבין כיצד נוצר הביטוי 'כיר יד' = יד יד!

20. נראה לי, שחלה טעות כאן ב'מקור', וכך צריך להיות במקום 'לאיש'. שאלות דומות מופיעות בסימנים אחרים, למשל, בסימן ז: 'באיש דרוש יתחתן באחות אשת בעל אשתו', שפירושו, כמדומה, באיש, הרוצה לשאת אחות צרת גרושתו, שנישאה לשני.

21. כך בתשובה הנ"ל בסימן ז: 'זאת החתנה קשט, ולא חלף בו אנש מכל הידועים במשפט הערוה'.

22. S. Poznanski, 'Ephraim ben Schmaria de Fostat et l'Académie Palestinienne', *REJ*, XLVIII (1904), p. 173, n. 3; גיל, שם, ב, עמ' 155, הערה לשורה 6.

23. ראה ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 5: 'כמעט כל מלה זרה וכל ניב זר יש להם *raison d'être* משלהם בספרות התלמודית'.

לכן נראה לי, שאין 'כיר' כאן אלא מלה עברית (וארמית), הגזורה מן השורש כיר, המצוי בלשון חז"ל בבניין פיעל – וכן פירש בן-חיים את הארמית השומרנית 'כיר אד',²⁴ ועניינו קו, סימן או כיו"ב (ומכאן: כתב). ברוב כתבי-היד של ספרות חז"ל כתובים 'כייר' ו'מכויר' ברי"ש, אבל במקצתם 'כייד' ו'מכויד' בדל"ת.^{24א} 'כיר יד' שבכתבי הגניזה ומסורת הקריאה של השומרונים מאשרים את הגרסה ברי"ש. יש להניח, שסופרים, שלא היו בקיאים במלה זו, העתיקו דל"ת במקום רי"ש גם מפני שהושפעו מ'סייד', הבא עם 'כייר' לרוב.

נוכל להביא ראיה לכך, ש'כיר' שב'כיר יד' הוא מלשון 'כייר' בפיעל, מדברי הגאונים בשתי תשובות.

א. שו"ת הרכבי, סימן שיד, עמ' 147 (אוצה"ג עירובין, התשובות, עמ' 40, סימן קיג), מתשובות רב האי גאון.²⁵

הדה מן אלדרג אלדי אולה (= זהו מן הקונטרס, שתחילתו) מצינו בספר יהושוע בערי בני מכיר בני מררי מה ששאל²⁶ אלחנן בן רבנו שמריה הראש וכול' ... עושה בארץ או על הנייר כיר אחד שנקרא כֵט (= קו) גבהו אצבע אחת ועושה לו צלע ...
ב. שם, סימן שפה, עמ' 200 (אוצה"ג שבת, התשובות, עמ' 80-81, סימן רנח), כנראה מתשובות רב שרירא גאון ורב האי.²⁷

24. מובא בהערותו לתיבת מרקה 237א, שורה 7: 'כיר ... זו ברורה באה"ש לחלוטין: כתב. השם בא בעיקר בצירוף אד=יד ... והוא קשור מצד תולדתו בפועל פיר' (העירני לכאן פרופ' א' טל), וכיונתי לדעתו.

24א. ראה במילונים בערך כיר; מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א, עמ' 191; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לב"ק, עמ' 53, הערה 10, וראה מה שציין שם לב"ק נא סע"א ורע"ב ודק"ס, שם, עמ' 111 (כצ"ל). (נוסח כ"י ארפורט בתוס' ב"ק ו:ט [עמ' 22] רשום בהערת ליברמן הנ"ל 'וכידו', אבל ב'שינויי הנוסחאות' העתיקהו 'וכיירו').

25. ראה צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר, יג (תשמ"ו), עמ' 61, מס' 801, ומה שציין שם.

26. ראה לעיל, הערה 2 על 'מה ש'.

27. לפני סימן שעב, עמ' 188 כתוב 'שאלות בני קירואן בשנת אלף ש"ג' (לשטרות, היינו 991/2 לספה"נ). אבל ש' אברמסון (במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 43, הערה 2) מראה, ש'נראה קרוב לודאי שאין כל התשובות שלאחר מיכן לקירואן ... וזכר לדבר כי בסי' שעב רשום בקונטרס הראשון סי' ג, ובסי' שעג רשום סי' א, משמע ששני קונטרסים לפנינו'. השווה גרונר, שם, עמ' 87, מספר 6. אבל מסימן שעו עד סימן תית, ממוספרות כל התשובות (חוץ מסימן תיז) על הסדר מסימן יג עד נג, ונראה, שהן מקונטרס אחד. הרבה מן התשובות הללו מזוהות כתשובות רש"ג ורה"ג, ראה, למשל, הערות ותקונים של הרכבי בעמ' 374 ואילך, ובאשר לסימן שלאחר זה שאנו דנים בו, שפו, ראה אברמסון, שם, עמ' 53 ('שכתבוה רב שרירא ורב האי [?]).

ושש' שנתות היו בהין כי מר רב צמח זק"ל אמ' שנתות ופרש שהיו בו סימנין כמין חרב שנונה ... ואנו אינו דומה בעינינו ... או שמא כידין כמו חוטין סובבין נקראין כְּטוּט בערבית. והרי למדנו מן התלמוד שהכירים המכוירים אפילו בסיד לסימן נקראין שנתות, דתנן בשיעור ר' נחמיה אומ' כדי לסוד אונדפי ואמ' רב כהנא שנתות היו בהין עד כן לפר עד כן לאיל.

הנה בתשובה זו נוקט הגאון לשון רבים, כירין, הכירים, ומן 'הכירים המכוירים' ראיה שאין כיר אלא מלשון פיר²⁸ (וכן מן המכתב שמן הגניזה, תעודה טז דלעיל, על-פי קריאתי המשוערת, 'בכיר ידו מכיר [= מכויר] טוב', אולם, כפי שצינתי, הפענוח מסופק).

בשתי התשובות מפרש הגאון כיר בערבית כְּט, ר' כְּטוּט. 'כְּט (יד)' הוא קו או כתב יד/חתימה, בדיוק כמו 'כיר (יד)' העברי.^{28א} ההשוואה הבאה לשימוש 'כיר יד' העברי מול 'כְּט' הערבי בראשי שטרות מאירה עיניים:

כ"י קויפמן, בודפסט 29DK XXI TS 20.126

[מה שהיה לפנינו אנו ... והז] קינים נקול נחן אלגמאעה
 חוקקי כיר ידינו למטה כן היה אלמתבתין כְּטוּטנא באכר ...
 (= אומרים אנו הקהל, הנותנים
 חתימותינו בסוף ...)

28. בן יהודה במילונו, ערך כיר, עמ' 2350 מפרש קו בולט או חקוק בחמר או בזכוכית או באדמה וכדומה, ומביא מלשון שתי התשובות הללו. ובהערה 3 שם: מן פיעל כייר. הצעתו של י"י קאהוט, ערוך השלם, ערך שנתות, עמ' 116, שאין כיר(ין) אלא טעות בהעתקה מאותיות ערביות בטלה מינה ובה.

28א. על ההבחנה בשימוש השונה ב'כְּט' לחתימה או לכתב יד, ראה ש"מ שטרן וס"ד ששון, 'על טופס פירוש המשנה בעצם כתב-ידו של הרמב"ם', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 266-267. אין ספק כלשהו, שנכון תרגומם לעדותו של ר' שלמה מימוני, שהאקסמפּלר ('הנוסחה', עיין י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 146) הנ"ל הוא 'בכט רבינו משה', לומר שהרמב"ם כתבו בכתב ידו (ולא שחתם עליו, עיין שם), וכן מוכרח פירושם לשו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, א, סימן צ, עמ' 146, 'פכתב אלדיין בלְט ידה שטר ... וכתבון פיה שהדין כטוטהם', לומר 'וכתב הדיין בכתב ידו שטר ... וכתבו בו שני עדים את חתימותיהם'. ואף שם, סימן רע, עמ' 518, 'אלגואב בכט רבנו משה' פירושו דווקא: התשובה, שנכתבה בכתב ידו. אפשר להביא דוגמות רבות נוספות מכתבי הגניזה להבחנה זו בשימוש ב'כְּט', ויש להשוות את השינויים בשימוש בכיר יד ובכתב יד למה שכתבו פלוני או למה שחתם עליו במקורות שבמחקר שלנו.

29. נדפס אצל M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations of the Cairo Geniza*, Leiden 1967, p. 323 (בשורה 15 שם: 'וקע עליה אלאתפאק פי מגלס רבנו משה הרב הגדול', כלומר הוסכם עליו במושב [= בבית דין] הרמב"ם). אפשר להרבות בדוגמות לכְּט, כטוט בשימוש זה בשטרי הגניזה.

בוודאי שיש רשמים קדומים ל'קו' במשמעות כתב. 'קום' בתהל' יט:ה ('בכל הארץ יצא קום') נתפרש כ'כתבם'.³⁰ וכן בהתאם לאמור כאן דומה, לכאורה, שאפשר לפרש – בדרך השונה מן המקובל היום במחקר – במקומות אחדים בספרות העברית שמימי בית שני. בספר ההודיות, דף א, שו' 28-29: 'ותוצא קוים לרזיהם ומבעי רוח לחשבונם', העשוי על-פי הכתוב ההוא בתהלים יט:ה. ושם, דף יח, שורות 10-11: 'ובלשוננו חקקתה על קו'. וכן בספר בן סירא מד:ז: 'חקרי מזמור על קו ונשאי משל בכתב'.³¹

ב. 'ה(י)כר יד' (>*כיר היד?) בתוספתא וחתימת הלוחות השניים

עד כאן נוכחנו לדעת, ששכיחים 'כיר יד' במקורות בני המאה האחת-עשרה ו'כיר אד' בארמית שומרנית בחיבורים בני המאה הרביעית. עכשיו נעסוק בברייתא בתוספתא, שמופיע בה הביטוי 'כתב הכר יד', ונדון ביחסו האפשרי ל'כיר יד'.

משלו של ריב"ז על כתיבת הלוחות השניים מובא בתוס' ב"ק ובדב"ר, והרי שתי הלשונות זו נגד זו:

תוס' ב"ק ז: (ג"ד)	דב"ר פר' עקב, ג:יז
מהדורת ליברמן, עמ' 29	(מהדורת ליברמן, עמ' 91)

(ד"א פסל לך שני לוחות אבנים.)

שאלו את ר' יוחנן בן זכאי,³²

חמשה דברים היה רבן יוחנן בן זכיי

30. ראה בפירושו של אבן עזרא. הפירוש נובע מן האמור בפס' ד' אין אמר ואין דברים, בלי נשמע קולם'. ושמא לפסוקים הללו נתכוון הפייטן השומרני עמרם דרה בפיוטו הנ"ל (כו), שורות 17-21 (בן-חיים, עואנ"ש, ג/ב, עמ' 106): 'השמעת דלא בקל לחזוה דאת שרי הך כיר אדה דמלי משמעה למן דעמי' (= השמעת שלא בקול לרואה שאתה שוכן, כמו כתב ידו התם שמועה [הוא] למי שרואה [אותו]). אולי אפשר לומר, אם כן, שאין פירוש 'כיר אדה' שם דווקא התורה; ראה לעיל הערה 18. אולם מאידך גיסא, ייתכן שזו ממש כוונתו, והפייטן מפרש 'קום' על-פי פס' ח 'תורת ה' תמימה' (ומכאן: כתב ידו התם); והשווה 'ראים את הקולת' בשמ' כ:יח.

31. עיין למקורות הללו ואחרים אצל מ' קיסטר, 'בשולי ספר בן-סירא', לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 142, וד' בויראין, 'ללקסיקון התלמודי IV', תעודה, ו (מחקרים בעברית ובערבית), תל-אביב תשמ"ח, בעריכת א' דותן, עמ' 64-66 (המפרש לשון דיבור; אשר לסרך היחד, עמ' 10, שורות 9-10, הנידון שם, מסתבר, ש'קו משפטו' עשוי על-פי יש' יח:כו: 'ושמתי משפט לקו'). לבן סירא, ראה: י' ידן, מגילת בן-סירא ממצדה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 36, שההשלמה ודאית, ושם הוא מפרש על קו 'היינו, בהתאם לקצב למידה'. לקשר הסימנטי בין קו, מידה וכתב, השווה (על 'כיר') בתשובה הנ"ל 'ושש' שנתות היו בהין'.

32. שאלו את ר' יוחנן בן זכאי ... אמ' להם לה"ד למלך. בתוספתא אין כאן שאלה (אבל ישנה בה"ב). כחילוף הזה בין התוספתא בהלכה הבאה לירוש' קידושין פ"א סה"ב, נט ע"ד: 'שאלו התלמידים את רבן יוחנן בן זכאי ... אמר להן, אוזן' כו'. ד"ר מ"ב לרנר העירני, שקטע זה מדב"ר מובא בשינויי לשון בילקוט תלמוד תורה לר' יעקב בר' תננאל סקלי (כתב-יד אוקספורד

אומרן כמן חומר ...
 בלוחות הראשנים הוא אומ'³³
 והלוחות מעשה אלים המה וגו'.³³
 ובשניות והלוחות³⁴ מעשה משה
 והמכתב מכתב אלים.³⁵
 משלו משל למה הדבר דומה
 למלך בשר ודם שקידש את האשה,
 הוא מביא את הלבֵּלר
 ואת הקולמוס ואת הדיו
 ואת השטר ואת העדים,³⁷
 מפני מה הלוחות הראשונים
 מעשה שמים
 והשניים מעשה אדם?
 אמ' להם³² לה"ד
 למלך שנטל³⁶ אשה
 והביא את הלבֵּלר
 והנייר משלו ועטרה^{37א} משלו
 והכניסה לביתו,

2638, ותודתי לו על שהעמיד לרשותי תצלום כתב־היד), פרשת עקב, ושם: 'אמ' רבן יוחנן בן זכאי ... משל למלך'.

33. 'הוא אומר' ו'גו' חסרים בכ"י ארפורט.

34. תיבה זו חסרה בדפוס.

35. שמות לב:טז (שתי המובאות מאותו פסוק; עיין להלן). בכ"י ארפורט: 'שנ' והמכתב' כו'.
 ובילקוט שמעוני, משפטים, רמז שיח (מהדורת ד' הימן וי' שילוני, עמ' 499-500): 'בלוחות הראשונים, והלוחות מעשה אלהים והמכתב מכתב אלהים משלו' כו'.

36. = נשא (כמו שיש כאן בילקוט תלמוד תורה הנ"ל), ראה מ"ע פרידמן, סידרא, א (תשמ"ה), עמ' 66-65 ומה שציינתי שם.

37. כלומר, כל צרכי השטר, השווה תוס' ב"מ ו:יז (עמ' 96): 'והלה מביא את הלבֵּלר ואת הקולמוס ואת הדיו ואת השטר ואת העדים, ואו' בואו וכתבו עליו' כו'. הבאת הלבֵּלר והעדים היא שכירתם, וכן מפורש במקבילה לברייתא היא בירוש' ב"מ פ"ה הי"א, י' ע"ד: 'והלה שוכר העדים והלבֵּלר ואומר להן בואו והעידו'. וראה עוד בהערה הבאה. בירוש' קידושין פ"ג ה"ב, סג ע"ד: 'עד אחד משל חתן' כו' (על המשך הירושלמי ראה להלן בפנים).

37א. כלומר עיטר אותה (בדב"ר דפוס וילנה 'עיטרה') בעטרת חתנים (משנה סוטה ט:יד); ראה פסיקתא דרב כהנא, נחמו, מהדורת ד' מנדלבוים, עמ' 266: 'דא"ר יוחנן ביום שירד הקב"ה לסיני ליתן תורה לישראל ירדו עמו ששים ריבוא של מלאכי השרת, וכל אחד ואחד מהם עטרה בידו לעטר את ישראל'. וכן הוא 'ועטרה' בכתב־יד פרמה 1240 לדב"ר, שאת תצלומו הואיל ד"ר לרנר להעמיד לרשותי. ברם אין העטרה מצרכי כתיבת השטר, ונראה, כי במקבילה שבתוספתא ה'עדים' כנגד תיבה זו. ועכשיו רואה אני, שבילקוט תלמוד תורה הנ"ל במקום 'ועטרה משלו': 'ועשה עדים משלו' (ראה ירוש' ב"מ בהערה הקודמת: 'ואומר להן בואו והעידו', ובמקבילה לשם במכילתא נזיקין פי"ט, סוף עמ' 316: 'ואומר לסופר בא כתוב ולעדים [בואו] (ראה שם בש"נ)) חתמו; על נוסחה זו, ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 469-471). אפשר היה לשבש את תיבת 'ועשה' ל'ועטר', אולם קרוב יותר בעיניי לשער, שסופר הבין 'עדים', כרבים של עדי, וכנגד זה כתב 'ועטרה' וכדאיתא בשמ"ר כא:ד: 'ואין עדיך אלא עטרה' (עיין ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה, עמ' כו בהערה).

'כיר יד' וחתימת הלוחות השניים

קילקלה,

ראה אותה המלך שוחקת עם עבד אחד
(משלו), כעס עליה והוציאה,
בא שושבינה אצלו, א"ל, מארי,
אין את יודע מהיכן נטלת אותה,
לא בין העבדים, וכיון שגדלה בין
העבדים לבה גס בהם ולמדה מהם.

א"ל המלך מה אתה מבקש שאתרצה לה?
הבא הנייר והלבלר משלך,

והרי כתב ידי.³⁸

כך אמ' משה להקב"ה ... אין אתה
יודע מאיכן נטלת אותם, לא הוצאת
אותם ממצרים, מקום ע"ז, א"ל
הקב"ה מה אתה מבקש שאתרצה להם,
הביא את הלוחות משלך והרי כתב
ידי, וכתבתי על הלוחות.³⁹

היא מביאה את הכל,
דייה שיתן לה המלך כתב הכר יד שלו.

כלל שינויי הנוסח לברייתא שבתוספתא, מקבילותיה ופירושה ניתנים בתוספתא
ובתוספתא כפשוטה של מו"ר הגר"ש ליברמן ז"ל,⁴⁰ ואעיר כאן את הצריך לענ"ד להבנת
עניין מי כתב את הלוחות השניים ופירוש הלשון בסיפא של הברייתא.
מפורש בכתוב, בשמות לד:א ובדברים י: ב, ד, שלוחות הברית השניים כתבם הקב"ה
עצמו. משמות לד:כז ('כתב לך את הדברים האלה') וכח ('ויכתב על הלחת') כפשוטם אין
אמנם ראייה לסתור.⁴¹ אולם הכתוב בשני הפסוקים הללו משתמע לשתי פנים, וכמה מן
הקדמונים למדו מהם, שמשה רבנו כתב את הלוחות השניים. כך במיוחס לפילון: 'והאלוהים

38. מעין זה בכתב־יד פרמה הנ"ל ('תביא הנייר והלבלר משלו הרי כתב ידי'). אבל בילקוט תלמוד
תורה הנ"ל: 'לך והבא הניר משלך ותהא כתובה משלי'. אולם בהמשך שם בנמשל כמו אצלנו:
'והרי כתב ידי', ואין לי ספק, שכך צריך להיות גם במשל, ולפנינו עיבוד מאוחר, וראה להלן
הערה 51.

39. בילקוט תלמוד תורה הנ"ל: 'ואכתב על הלחת וגו''. ראה להלן הערה 54 על הראייה שמן הפסוק.

40. מודה אני לאחי היקר פרופ' ש"י פרידמן, שהעמיד לרשותי תצלום של דפי התוספתא והתוספתא
כפשוטה הללו לפני הדפסת הספר.

41. על־פי הפשט יש לומר, ששם' לד:כז עוסק בכתובת דברי הברית על ספר ולא עשרת הדברים,
ובפס' כח הנושא של 'ויכתב' הוא ה'. ראה מ"ד קאסטו, פירוש על ספר שמות³, ירושלים
תשי"ט, עמ' 312-313 (ושם, עמ' 313, על פס' כח: 'אבל בכוונה סתם הכתוב לפי שיטתו
הזהירה, ונמנע מלהגיד במפורש שה' כתב, כדי שלא לייחס ממש פעולה חמרית לה' בעצמו
ובכבודו, והניח את הדבר כאילו בתוך ערפל מסתורי'). וראה נספח ב.

אמר לו ... כתוב עליהם את החוקים'.⁴² וכן בגליון לתרגום ניאופיטי לשם' לד:א ('וכתבתי על הלחת'): 'ותכתוב', שם לדב' י:ב ('ואכתב על הלחת'): 'ותכתוב' ושם לפס' ד ('ויכתב'): 'וכתבתי'.⁴³ חז"ל עסקו בעניין זה הרבה, והוא נושא מדרשו של ריב"ז ושל מדרשים אחרים.

שני לוחות הברית נמשלו לכתב קידושין או לכתובה, שנכתבה בעת הקידושין, שנעשו כביכול בין הקב"ה וישראל במעמד הר סיני.⁴⁴ במשנה כ"ב י:ד שנינו: 'אין כותבין שטרי אירוסין ונשואין אלא מדעת שניהם, והחתן נותן שכר'. מכאן למשלו של ריב"ז. בקידושין הראשונים הביא המלך את 'הכול' לכתובת השטר: הלבול, הקולמוס, הדיו, השטר (כלומר, הנייר) והעדים.⁴⁵ אילו אבדה כתובתה של אשה שלא באשמתה, היתה מצפה, שבעלה יעשה לה כתובה חדשה, וכדאיתא בירוש' כתובות פ"ט הי"ג (והי"א), לג ע"ג: 'אורחא

42. ראה ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 211-212.
43. בתצלום (תרגום ארץ ישראל לתורה כתב יד ותיקן [ניאופיטי 1], ירושלים תשל"א, עמ' 383) קשה להבחין ביו"ד, אולם כך העתיק A. Diez Macho, *Neophuti* 1, V, Madrid 1978, p. 101.
- ראה מ"מ כשר, תורה שלמה, כב, עמ' נ, אות ח, הקורא 'וכתבת', והוא הוא בכתיב חסר.
44. כפי שמפורש במדרשים, שאנו עוסקים בהם כאן ובעוד, וראה את המקורות, שצוינו אצל פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 68-69 (שם הבאתי, בין השאר, משמ"ר מג:א [נפלו כמה טעויות במובאה שם]: 'לשר ששלח לקדש אשה עם הסרסור, הלך ו[מצאה ש]קלקלה [כצ"ל] עם אחר, הסרסור שהיה נקי [צ"ל: בקי] ... נטל את כתובתה מה שנתן לו השר לקדשה וקרעה' כו' [ראה שם ולעיל, הערה 2 על מה ש-]). [אין משמעות לחילוף במקורות, שאנו עוסקים בהם, בין 'שטר (קידושין)' ל'כתובה', כי רגילים היו לכתוב את הכתובה בשעת האירוסין וכן לכתוב את הכתובה בכתב הקידושין, כמו במדרש הנ"ל: ראה, שם, א, עמ' 194 ואילך, ובספרות, שצוינה שם, ולהלן, הערה 68.] ותן דעתך, שהביטוי הרומי לשטרי נישואין הוא *tabulae nuptiales*, מלה במלה, 'לוחות נישואין' (ראה ר' קצוף ב-*IEJ*, 37 [1987], p. 237 ומה שציינ בהערה 12), ואין מן הנמנע, שתפיסה זו השפיעה על ראיית לוחות הברית כשטר הקידושין או ככתובה של ישראל. (ליברמן [תוספתא כפשוטה לב"ב, עמ' 423, הערה 11], קובע שכנראה היה נהוג לכתוב שחרור עבדים על טבלא של אבן כדי שיתקיים, והוא מפרש את אבות ו:ב '[...] חרות על הלחות, אל תקרא חרות אלא חרות' כו'] לומר, שלוחות הברית שימשו כשטר השחרור של ישראל. ברור, שאין להקשות כיצד ישמש אותו שטר הן לשחרור והן לקידושין, כי מדרשים שונים לפנינו, אבל ראה גיטין מ ע"א: 'אמר לה צאי בו והתקדשי בו'.) ועיין עוד מ"ע פרידמן, 'וענתה שמה כימי נעוריה (הושע ב:טז): "אישי אתה"', בר-אילן, טז-יז (תשל"ט), עמ' 32-36.
45. השווה לעיל, הערה 37. ראה תוספתא כפשוטה כאן, שהשווה ליברמן את הדין במתן הגט. על המנהג בארץ-ישראל בתקופת הגאונים, שהבעל נותן את הקולמוס לידי הסופר, הכותב את גט אשתו, ראה פרידמן, ריבוי נשים בישראל, עמ' 278, הערה 21. ייתכן, שבכבל נהגו כך על סמך ב"ב קסח ע"א (על המשנה שם 'כותבין גט ... והבעל נותן שכר'): 'מאי טעמא דאמר קרא וכתב ונתן, והאידינא דלא עבדינן הכי שדיוהו רבנן אאשה כי היכי דלא לשהייה'. ויש לציין גם לאוה"ג גיטין, חלק התשובות, סימן קלח, עמ' 56. וראה ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ב, עמ' 289-299.

דאיתתא מימר אבד פורנה עביד חורן.⁴⁶ אבל במשל, כיון שקלקלה האשה [וגירשה המלך], מביאה היא את הכול לכתיבת שטר הקידושין השניים.⁴⁷ ומה נותן לה המלך? 'כתב הכר יד שלו'. והדברים מגומגמים בין בלשונם בין בעניינם, בין במשל בין בנמשל. אשר ללשון, ברור, שאין 'כתב הכר יד שלו' שבתוספתא אלא כנגד

46. פ(ו)רנה = כתובתה (הכתובה), ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 76-79; ד' שפרבר, מילון למונחים משפטיים שבספרות חז"ל השאולות מיוונית ולטינית, רמת-גן תשמ"ד, עמ' 161-163. על 'עבד פרנה = כתב (ציוה לסופר שיכתוב) את הכתובה; ראה מ"ע פרידמן, 'וכתב לו, עושה לו כתב', סיני, פד (תשל"ט), עמ' קעז-קעט; נישואין בא"י, א, עמ' 87-89. (כב"ר צו, עמ' 1200 'עושה דייתיקי' [ד' פעמים] - וכן במדרשים אחרים, ור' ירון [R. Yaron, *Gifts in Contemplation of Death*, Oxford 1960, p. 151] אומר, שהוא תרגום מן הלטינית.) ובעניין 'וכתב לו את משנה התורה הזאת' (דב' יז:יח), הנידון במאמר ההוא (ב'סיני'), עיין בספרו של מו"ר מ' צוקר ז"ל, על תרגום רס"ג לתורה, ניו יורק תשי"ט, עמ' 424, שבכמה נוסחות שלתרגום 'פליסתכתב': 'ויצוה שיכתבו לו, והיא, כנראה הגירסה הנכונה, שהרי המצוה על המלך שיכתבו בשבילו.' ועיין עוד ש"ז הבלין, 'ספר תורה שכתב לעצמו רבנו נסים מגירונדי', עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 5-36. ולעניין המאמר ההוא שב'סיני' העירני אחי ש"י פרידמן לדברי ר' ישעיה הצעיר (מטראני) (שהביאם ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 211), והם יפים לעניין, שדנים אנו בו כאן: 'וכתבתי על הלוחות (שמ' לד:א) - לאו דווקא, שהרי אמר: כתוב לך (שם, כז). ולא היה מכתב אלקים אלא הראשונים, וזה שאמר: וכתבתי - אצוה לך שתכתוב.' [ד"ר לרנר מעיר, שהוא מכ"י ששון 409, שפורסם ב'מושב זקנים' לונדון תשי"ט, עמ' רטז].

47. מסתבר, שלאחר שקידשה וקלקלה גירשה המלך (מתאים הדבר לשיטה, ששבירת הלוחות הראשונים היתה במצוות ה', ראה נספח א), וכן הוא אומר בדב"ר ('שנטל אשה ... והכניסה לביתו ... כעס עליה והוציאה [מביתו]') (התיבה האחרונה בילקוט תלמוד תורה הנ"ל)) ובמקבילה בשמ"ר מז:ב: 'שנשא את האשה ... קלקלה וטרדה מביתו' וכיו"ב בתנחומא בובר כי תשא סימן יז. בה"ג בתוספתא כאן: 'לאשה שקלקלה עם בעלה, להיכן משלחה, ואולי משום כך נקט לשון קצרה בה"ד, ומכל מקום מפורש הדבר במקבילות הנ"ל למשלו של ריב"ז. (על החזרת האשה - ישראל לאחר שקלקלה, ראה דברי ר' יוחנן ביומא פו רע"ב, והשווה פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום, פמ"ד, קפד ע"א.) בתוספתא כפשוטה כאן לשורה 18 מפרש ליברמן את הברייתא - על-פי מדרשים אחרים ('והאגדות חולקות') - לומר, שקלקלה לפני הקידושין (לפי זה צריך לפרש 'שקידש' מעין ששלח לקדש; ועיין בנספח א ובהערה 68 שם). בין כך ובין כך פשיטא, שהמדובר בכתב קידושין (או כתובה) שני. הבאת 'הכול' על-ידי האשה (או שושבינה) היא כדי להקל על התפייסות המלך (והשווה לעניין אחר בב"ב קסח ע"א הנ"ל: 'שדיוהו רבנן אאשה כי היכי דלא לשהייה'). [ומה שכתב כאן בתוספתא כפשוטה, שהאשה מקנה לבעלה את שטר הקידושין השני לפני קידושיה, לעניין ההלכה אמר.] שיטה תמוהה לברייתא שבתוספתא נמצא בתרגומו של י' נוסנר: *The Tosefta translated from the Hebrew, Fourth Division Neziqin*, by J. Neusner, New York 1981: 'But [if] she cuckolded him, she has to supply everything needed for the writing of the writ of divorce'

'כתב ידי' שבדב"ר. אבל מה פשר הצירוף המוזר הזה 'כתב הכר יד' 48? וכן הוא בכ"י ארפורט ('היכר') ובדפוס. אבל בילקוט שמעוני הנ"ל: 'כתב וזכר יד שלו'. ברור, ש'זוכר' נשתבש מ'הכר', ולכל היותר יש בו מעין זכר לקשיי הגירסה בעיני המעתיק. קרוב בעיניי לשער, שאין 'הכר/היכר' (= *הכיר) 49 יד' אלא שיבוש קל של 'כיר היד', ופירושו, כמו שראינו, 'כתב היד', בדיוק כמו שיש בדב"ר. השומרונים, כאמור, השתמשו ב'כיר אד' ה' ככינוי ללוחות הברית (או לתורה). ודיי לנו אם נקביל את לשון המשל שבתוספתא על-פי השערותנו, 'שיתן לה המלך *כיר היד שלו', לתיבת מרקה, 280-279ב א הנ"ל: 'צבה אלה ויהב כיר אדה לנביה רבה משה לגו תרי לוחי בריתה' (= רצה האלהים ונתן כיר ידו לנביא הגדול משה בתוך שני לוחות הברית)!

ושמא אפשר לומר, שכבר בתקופה קדומה הוכנס 'כתב' לברייתא כפירוש (ואם תרצה: גירסה אחרת) לנוסח (המקורי?) המשוער של התוספתא 'כיר היד', שלא הוכר. והוא נשתבש (עם העברת ה"א) ל'כתב *הכיר יד' בתוספתא שלנו. 50 ראינו לעיל (על-יד הערה

48. בחסדי דוד: 'ומ"ש כתב היכר יד שלו כלו' שלא היו הלוחות שניות בכתב הראשון ממש שהיה באש ... אלא הכר ידו פי' מעין הראשון' כו', ועיין תוספתא כפשוטה כאן. תוספתא ... בבא קמא, בעריכת א' שווארץ, פרנקפורט תרכ"ב, עמ' 68, הערה מב: 'כתב יד שניכר לכל אדם שהוא שלו'. (לפי הפירושים הללו אפשר, שהיה צריך להיות 'הכר כתב יד'). בתורה שלמה, כב, עמ' נ, הערה ח*: 'הלשון: כתב היכר יד שלו צ"ב' וכו', עיין שם.

49. כתיב כזה (במקום היכר, הכר) מקובל במקורותינו. לפעמים יש לשער, שהיה שינוי בכתיב בכתב-היד, שהיה לפני הסופר, כדי להבין כיצד חל שיבוש בהעתקתו. ש' ליברמן, 'חשבון אותיות', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 329: 'פעמים, אם אתה נותן דעתך על הכתיב, והנך פותח את הסתום'. ושם, עמ' 331-332, מפרש, שגרסת כ"י לונדון בתוס' פסחים ט:יט (עמ' 195) 'שמהקדש' כוונתה שמא הקדש; עיין שם. טעות זאת מובנת לפי הכתיב 'שמה': ראה בכיזור הקצר לפסחים שם ובתוספתא כפשוטה, שם, עמ' 645. (ועל 'שמה', ראה ש"י פרידמן ב'יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן ח"ט' בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 106, הערה 69 ומה שציין שם; ראה דוגמה בכתיב הגאונים אצל מ"ע פרידמן ב'מיכאל' ה [תשל"ח], עמ' רלט, על שורה 20.) כך למשל בירוש' כתובות פ"ה ה"ב, כט ע"ב (בד"ו): 'אין אחר קניין כלום'. כפי שהעיר ליברמן בתוספתא כפשוטה לכתובות, עמ' 245, הובאה לנכון לשון הירושלמי במגילת הסתרים של רבנו גסס: 'אין אחר קצה כלום'. בכ"י לייזן: 'אין אחר קניין' כלום, ונשתבש 'קצה' ל'קניין' (השווה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 466, הערה 60). והשווה ליברמן, להלן, הערה 86.

50. אמנם 'כתב הכר/היכר יד', שבכל נוסחות התוספתא, הוא מעין 'הקריאה הקשה', ועל-פי מידה ביקורתית זו יש לה עדיפות מסוימת. אבל האחרונים הפריזו והגזימו בשימושה. כל השגיאות הן *lectiones difficiles*, ואפילו אם קשה להבין כיצד נפל השיבוש למקור' וכו' (דברי הגר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, ג, מבוא, עמ' טו-טז). במקרה דנן דומה, שקל להבין כיצד ייפול שיבוש ב'כיר' המשוחזר. על-פי דברי ליברמן בתוספתא כפשוטה לב"ק, עמ' 7 והערה 40, לא צריך לומר, שנכנס 'כתב' מן הגליון של הסופר, אלא אפשר לראותו כפירוש, שהכניסו הגאונים לתוספתא שלמדוה.

24א), שהסופרים, שלא היו רגילים בלשון 'כייר', המצוי בלשון חז"ל פעמים רבות, שיבשוהו והעתיקוהו 'כייד' בדל"ת. כל שכן שעשויים היו להשתבש ב'כיר יד', הגזור מ'כייר' על-פי דברינו הנ"ל, שלא ידוע לו אח ורע בספרות חז"ל. בגירסת דב"ר החליף ה'כתב' את 'כיר': 'כתב ידי'. ובשמ"ר מז:ב, שאביא להלן, נעלם ה'כיר' הקשה ונפקד מקומו: 'ולואי אתן בו ידי'. תהליך השמטת הביטוי הקשה כאילו מתגלה לפנינו באופן ברור במקבילה הישרה למדרש שבשמ"ר אשר בתנחומא בובר, כי תשא, סימן יז (ראה להלן, הערה 54). שם רק בכתב-יד אחד, שציין בובר: 'והלואי נותן (צ"ל: אתן) בו ידי'. אבל בשאר כתבי-היד חסר המשפט כולו.

ומהי נתינת כתב/*כיר יד המלך? האשה כאמור מביאה את 'הכל', וכפשוטה חוזרת לשון זו שבתוספתא לבלבר, לקולמוס, לדיו, לשטר ולעדים, שהביאם המלך בקידושין הראשונים, וכן מפורש בדב"ר, שבקידושין השניים מביא שושבין האשה את הלבלבר והנייר. ואי אפשר לומר, שהלבלר כאן בדב"ר הובא אגב גררא וש'הכל' שבתוספתא לאו דווקא,⁵¹ שהרי כל המשל אומר, שבניגוד לקידושין הראשונים, שלהם הביא המלך את הלבלר משלו, בשניים לא טרח הוא כלל. וכיצד ייתכן לומר שדווקא בשניים הקפיד לכתוב את השטר בידו?! ברי, שלבלר משל האשה כתבו בקידושין השניים. וכן מפורש במקבילה בשמ"ר מז:ב (וכיו"ב בתנחומא בובר הנ"ל), ששושבינה של האשה עשה את הגמיסקוס (הכתובה)⁵², לנישואין השניים:

כתב לך (שמ' לד:כוז). אמר הקב"ה למשה הלוחות הראשונות אני כתבתי אותם ... אבל השניים כתוב אתה, ולואי אתן בו ידי, משל למלך שנשא את האשה וכתב לה גמיסקוס משלו, לאחר ימים קלקלה וטרדה מביתו, בא שושבינה וריצה אותה למלך, אמר המלך לשושבין הרי נתרציתי לה אלא עשה לה⁵³ גמיסקוס ולואי אתן בו ידי, הה"ד ואכתוב על הלוחות (דב' י:ב) (שנתן ידו).⁵⁴

51. 'זב"אות אמת" מחק "והלבלר"' (מתנות כהונה בדב"ר שם). וקרוב לוודאי בעיני, שכך 'תוקן' הנוסח בילקוט תלמוד תורה הנ"ל (לעיל הערה 38) ובתנחומא, כי תשא, סימן ל: 'והביא את הנייר משלך ואני כותב כתב ידי'; ראה להלן בנספח א. ועיין ליברמן בביאור הקצר לתוספתא כאן, עמ' 29.

52. ראה שפרבר, שם, עמ' 75.

53. היינו כתוב (= צוה על לבלר משלך, שיכתוב) לה. ראה לעיל הערה 46.

54. המלים המוקפות נוספו בכ"י ב"מ, ראה תורה שלמה, שם, עמ' ק, הערה קצו. הדיוק שבסיפא (לומר שחתם, ראה בסמוך בפנים) הוא כנראה מ'ואכתב על הלוחות' ולא את הלוחות (ראה בסמוך כאן), וכן במדרשו של ריב"ז בדב"ר הנ"ל בסיפא 'וכתבתי על הלוחות' (שמ' לד:א) (בילקוט תלמוד תורה הנ"ל: ואכתב על הלחת וגו' [דב' י:ב]). השווה עוד תנחומא בובר, כי תשא, סימן יז (גם צוין אצל כשר שם) הנ"ל: 'הלוחות הראשונים אני כתבתי אותם ... אבל השניים את כתוב לך, למה הדבר דומה, למלך שנשא אשה וכתב לה גמיטוס [שפרבר, שם, שם, מתקן ל'גמיקוס' = כתובה] על שלו (צ"ל: משלו), לא עשה אלא קלקלה וטירדה, בא שושבינה וריצה אותה למלך, אמר לה (צ"ל: לו) המלך הרי נתרציתי, אלא לך ועשה גמיטוס אחר (והלואי נותן בו ידי)'. (התיבות המוקפות הן לפי הערת בובר, שם, קכב, מכ"י אוקספורד שני, ראה

אולם לפי זה, לא נשאר למלך כלום לעשות, ומה הוא נותן לה? לפיכך, מסתבר, שאין כתב/כיר יד כאן אלא חתימת יד.⁵⁵ ראינו, שבכתבי הגניזה רגיל ביותר 'כיר יד' במשמעות חתימה. בתעודות ההן הביטוי השכיח ל'חתם' הוא 'נתן בו (בשטר) כיר ידו' (אולם יש גם בלי 'בו', וכן יש 'חקק[!]' כיר יד בשטר). דומה, שיש זכר לשימוש זה בשמ"ר (ובכתב-יד תנחומא בובר) הנ"ל 'ולואי אתן בו ידי'; ובתנחומא כי תשא סימן ל', 'ואני כותב כתב ידי', אבל במקבילה במדה"ג לדב' י:א, מהדורת ש' פיש, עמ' קפו 'ואני כותב כתב ידי בו' (ראה בנספח א).

וכן מצינו בדברי חכמינו, ש'כתב יד' מתייחס לחתימה (הלכך אין פירוש מדרשו של ריב"ז כמתייחס לחתימה תלוי דווקא בהשערתו בדבר כיר יד בתוספתא). בב"ב קסז ע"א (השווה כתובות כא ע"א) איתא: 'אמר אביי האי מאן דבעי למחוי חת(י)מות ידיה בבי דינא לא לחוי בסוף מגילתא, דילמא משכח לה אחר וכתביב דמסיק ביה זוזי, ותנן (ב"ב י:ח) הוציא עליו כתב ידו שהוא חייב לו גובה מנכסים בני חורין.⁵⁶ ויש להזכיר את משנה כתובות ב:ג: 'העדים שאמרו כתב ידנו הוא זה' וכו', ופשיטא, שבכתב היד שבחתימת העדים עסיקין.⁵⁷ במשנה גיטין ט:ח: 'כתב סופר ועד כשר' ובבבלי שם פח ע"א: 'א"ר ירמיה חתם סופר שנינו'.^{57א}

חתימת החתן על שטר קידושין או על הכתובה מתאימה לנוהג, הנזכר פעמים רבות בדברי חז"ל ובמקורות אחרים. וכן איתא בתוס' ב"מ א:יג (מהדורת ליברמן, עמ' 64): 'אי זהו אחר חיתום שטרות. איך⁵⁸ אני פל' בן פלני מקבל אני עלי כל מה שכתוב בשטר זה,

לעיל.) בהמשך שם (אחרי 'כתוב לך, בזכותך אני נותן להם את התורה'): 'אמר ר' יוסי בן חלפתא הוא שמשה אמר להם ואכתוב על הלוחות'. לפי כמה מן הגרסות כאן בשמ"ר ובתנחומא (ראה בובר, שם, הערות קכג, קכה) יש מקום לשער, שהדרשן קורא 'נאכתב' (דב' י:ב) בוי"ז קמוצה, כדברי משה (אולם אין הכרח בזה, ואפשר, שנתחלפו הפסוקים, עיין שם).

55. המשמעות הפשוטה של המשל נראית כמחייבת לפרש כך, ואין תימה, שנמצא כך בתרגומים: לדב"ר *Midrash Rabbah ... Deuteronomy* (transl. J. Rabbinowitz), London 1939, pp. 87-88: 'Then bring at your own expense the paper and I will append my signature to it ... Then bring the Tables at your own expense and I will append My signature.' השווה אצל נוסנר, שם: 'the king merely supplies his signature for recognition [and validation] (לגט שבחרגומו).

56. ראה מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות ..., בעריכת מ' הרשלה, א, ירושלים תשל"ב, עמ' קמא, ועיין מ"ע פרידמן, 'שני קטעים מספר המעשים לבני ארץ ישראל', סיני, עד (תשל"ד), עמ' לא.

57. השווה את לשונות קיום חתימות העדים, שהובאו לעיל 'יודעים אנו כיר ידו', 'מכירין אנן בחתימותה בכיר ידוהי' (מעין 'הכר כתב יד').

57א. עיין רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 477.

58. 'איך' משמש כמלת הצעה בשטר (כמו כי, אשר), ונתייחד לעניין זה בלשון חז"ל; עיין ליברמן בתוספתא כפשוטה כאן, עמ' 149, וראה מ"ע פרידמן, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 350, הערה

והעדים למטה; בירוש' גיטין פ"ח הי"ב, מט ע"ד: 'דמר רב הונא לעולם אין העדים חותמין בו מלמטה עד שיקראו בו מלמעלן, אני פלוני בן פלוני מקובל עלי כל מה שכתוב בו למעלן'. ובירוש' קידושין פ"ג ה"ב, סג ע"ד: 'עד אחד משל חתן ועד אחד משל כלה והחתן חתום בכתב ידו'. וכן איתא בכתובה בנוסח ארץ-ישראל, שנכתבה בתיניס שבמצרים בתחילת המאה האחת-עשרה, שחתם החתן בכיר ידו לפני חתימות העדים: 'אנה מבשר חתנה ברבי יצחק קבלת עלי כל מה דכתיב בהדן שטר מראש ועד סוף'. וכן שיערתי, שאולי יש להשלים בסוף כתובה מאנטינואופוליס, מצרים, כנראה משנת 417 לספה"נ: 'אנה שמו[אל בר סמפטי קבלת עלי כל] מה דכתיב [ומפרש בהדן שטר' כו']'.⁵⁹ אף במשל אין המלך נותן לאשתו לעשיית שטר קידושיה השניים אלא את כתב/כיר ידו, משמע שהוא חותם בלבד.

אשר לנמשל, דברי ריב"ז אלו נתפרשו לפי שיטת מאן דאמר, שהלוחות השניים נכתבו על-ידי הקב"ה עצמו.⁶⁰ בוודאי, ששתי סיבות לדבר: הכתוב 'והמכתב מכתב אלהים' (שמ' לב:טז) שבתוספתא והביטוי 'כתב יד'. אולם הפסוק הנ"ל מתייחס בפירוש ללוחות הראשונים דווקא, ומסתבר, שמיקומו (של סיפא דקרא) בתוספתא כמתייחס ללוחות השניים איננו מקורי (ואמנם אין הוא מובא בדב"ר, וכתוספתא יש שינויים בדרך הבאתו, העשויים לרמוז כי חלו בו ידים).⁶¹ אינו מן הנמנע, שמיקומו לפנינו נובע, בין השאר, מן הקשיים בהבנת לשון הסיפא שבמשל. אשר ללשון כתב/כיר יד, הרי מצאנו, שהיא עשויה להתייחס לחתימה ולא לכתיבה.

135, ועמ' 359; נישואין בא"י, א, עמ' 120, הערה 6 (והשווה הערותיו של ליברמן, בכרך ב שם, עמ' 516). עובדה זו יכולה אולי לסייע בפתרון התמיהה, שעמד עליה מו"ר י' קוטשר ז"ל, בהחלפת 'איך' ב'איכה' או 'היכא' במגילת ישעיהו שמים המלח (הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 296). (בגיטין פה ע"ב: 'דאתקין רב בגיטי איך ... פטר ותריך' כו'. ותמהו שהוא בגוף שלישי ולא בגוף ראשון, כמקובל בגט. אולם בכ"י ואטיקן 130 'פטרית' בגוף ראשון, והשווה ברא"ש. ואם אין כאן טעות סופר [או התאמת לשון הגמרא לנוסח המקובל בגט], אפשר לומר, וכהשערה בעלמא, שהסופרים והראשונים שלא היו רגילים ב'איך' זה [ראה תרביץ, שם, עמ' 350] החליפו וכתבו בגוף שלישי, וצ"ג ואכמ"ל.)

59. על חתימת בעל השטר בספרות חז"ל ומחוצה לה וחתימות החתן, ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 483-480; השווה מה שכתבתי: C. Sirat, P. Cauderlier, M. Dukan et M. A. Friedman, *La Ketouba de Cologne, Un contrat de mariage juif à Antinoopolis*, Opladen 1986, p. 61

60. ראה ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 211, הערה 264; הנ"ל, 'פיסקא חדשה במכילתא ופירושה', סיני, עה (תשל"ד), עמ' א"ג; א"י השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, ב, לונדון וניו יורק תשכ"ה, עמ' 349 (הערה 12). כשר, תורה שלמה, כב, עמ' נ"ג, הערה ח*, ועמ' קכה, מסתייג בדבר פירוש התופסתא כאומרת, שהקב"ה כתב את הלוחות השניים ('צ"ב', 'אין הכרח'), ואומר, שיש לפרשה כמו שמ"ר מז:ב, והדין עמו אבל לא מטעמו.

61. השווה לעיל, הערה 35 ונוסח ילקוט שמעוני, שצוין שם. ואמנם הגר"ש ליברמן מפרש את נוסח

ועתה דומה, על-פי דרכנו בפירוש המשל, שדברי ריב"ז מתאימים דווקא לסברה האחרת, שמשנה כתב את הלוחות השניים.⁶² אלא שכאן למדנו שאף-על-פי שכתבם משה, חתם עליהם הקב"ה. מוטיב חתימת הקב"ה מוכר בהקשרים אחרים: 'מה עשו אנשי כנסת הגדולה? כתבו ספר ושטחוהו בעזרה ומצאו אותו חתום בשחרית ... על החתום זה ב"ד שלמעלה' (ראה להלן כאן).⁶³ אשר לחתימת הקב"ה בלוחות נזכיר את הפיוט השומרונים הנ"ל של עמרם דרה (א): 'כיר אדה דאלה ... חתמה דליתי ממחקה' (= כתב ידו של האלוהים ... חתימה שאין היא נמחקת).

והיכן חתימתו של הקב"ה על הלוחות? בימי חז"ל רגילים היו לחתום בנוסח מעין 'אני פלוני (עד)', 'אנא פלוני (שהד)' וכיו"ב (וכן, כפי שראינו, היה עושה החתן עצמו).⁶⁴ הילכך

כ"י וינה לומר, שאין 'והמכתב' כו' מובאה מן הכתוב כלל (ופירוש זה נראה כמתחייב על-פי נוסח כתב-יד זה ברישא: 'והלוחות מעשה אלים המה וגו'), ואומר ש"שנ" שבכ"י ארפורט טעות. אולם מוזר, שינקוט התנא לשון אותו פסוק אם אינו מתכוון לו. ויתר מכך: הייחוד שבלוחות השניים מחייב ראיה מן הכתוב יותר מאשר הראשונים (ואפשר לומר, שצורך זה משתקף ב"שנ" שבכ"י ארפורט). כהשערה בעלמא, על-פי הנוסחות השונות שבתוספתא (ונוסח ילקוט שמעוני) וההשוואה לדב"ר, נראה לי להציע, שבנוסח קדום של התוספתא היה מעין כך: בלוחות הראשונים והלוחות מעשה אלהים (המה) ובשניות מעשה משה, משלו משל וכו'. (ואולי בנוסח ראשוני יותר, כמו בדב"ר: הלוחות הראשונים מעשה אלהים והשניות מעשה משה). מאחר ש'והלוחות' מעשה' כו' הוא לשון הכתוב, הושלם הפסוק. אלא שהשלמתו נעשתה בדרכים שונות, וגרמה לחוסר האיוון שבתוספתא. [מאחר שאני מפרש את המשל כמתייחס לחתימה, אפשר היה לקיים את 'הפסוק' במקומו אך בדוחק גדול ולומר, שהוא מפרש 'מכתב' כחתימה.] (כשר, תורה שלמה, שם, עמ' ק, אות קצז, מעיר, שהתוספתא דורשת את 'והמכתב' מכתב אלהים' על הלוחות השניים דווקא. ומביא הוא ראיה משמ"ר מז:ז: 'למה אמר הקב"ה כתב לך [שמ' לד:כו], והכתיב והמכתב מכתב אלהים הוא חרות על הלוחות [שמ' לב:טז], וכתיב ויכתוב על הלוחות כמכתב הראשון [דב' יד:?] אלא כך אמר לו הקב"ה, כתוב לך תורה נביאים וכתובים שיהיו בכתב, אבל הלכות ומדרש ואגדות והתלמוד יהיו על פה' [עיין נספח כ]. ברם שמ' לב:טז אינו בא שם אלא להגדיר מהו 'כמכתב הראשון', היינו שכמו בלוחות הראשונים כך היו הלוחות השניים ב'מכתב אלהים' ממש, ומכאן ראיה שאין 'כתב לך' מתייחס לעשרת הדיברות.) [על טעות בהבאת הפסוקים, הקשורים לכתיבת הלוחות השניים, ראה אוצה"ג לברכות, הפירושים, סימן רלד, עמ' 83].

62. בתוספת לפירוש חסדי דוד בדפוס וילנה: 'כתב הכר ידו שלו פי' שיכתוב משה בכתב ידו של הקב"ה ולא הקב"ה בעצמו. וראה בתיבת מרקה 107א הנ"ל: 'לקבול כיר אדה דאלה ועבד בון סימניה ופליהתה' (= לקבל בהן את כתב ידו של ה' ועשה בהן [כלומר משה בידין] אותות ומופתים). ועיין לעיל הערה 55.

63. מדרש רות רבה, מהדורת מ"ב לרנר (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית), ב, ירושלים תשל"א, עמ' 108-110 ומקבילות; ראה מ"ע פרידמן, 'פרסום ספר על ידי הנחתו במקדש - על הביטוי "כתוב ומונח"', לשוננו, מח"מט (תשמ"ה), עמ' 49-52.

64. ראה תוס' גיטין ז:יג (עמ' 275) ומקבילות; על הנוסחות הללו עיין פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 484-485.

ניתן היה לראות בתיבות הראשונות של עשרת הדיברות 'אנכי ה' – אף-על-פי שבאות הן בראש 'השטר' ולא בסופו – את חתימתו של הקב"ה (וראה להלן בנספח א על המדרש ל'אנכי' כנוטריקון: 'אנא נפשי כתבית יהבית'). וכן מפורש בפיוט ארמי לשבועות, שכתב אחד מרבותינו הראשונים (צונץ מייחסו לר' יום טוב בן ר' יצחק מיואני, תלמידו של רבנו תם), שפרסם א' טל: 'ארישא דמגילתא איתחזי חתימת (חתמות) ידא דכריינא ... בלוחא קמא אנא ה' כו' (= בראש המגילה נראתה חתימת יד בוראנו ... בלוח הראשון 'אנכי ה').⁶⁵ (חותמו של הקב"ה על הלוחות ב'אנכי ה' מזכיר את דברי ריש לקיש, המסביר מדוע חותמו של הקב"ה 'אמת' [ירושלמי סנהדרין פ"א ה"א, יז ע"א] (מעתיק אני מתצלום כ"י ליידין)): 'מהו חותמו שלהקב"ה? ר' ביבי בשם ר' ראובן אמת. מהו אמת? ... אמר ריש לקיש אל"ף רישיה דאלפא ביטא, מ"ם באמצעיתה, תי"ו בסופה, לומ' אני יי' ראשון שלא קיבלתי מאחר, ומבלעדי אין אלהים שאין לי שותף, ואת אחרונים אני הוא שאיני {עתיד ל}מוסרה לאחר.⁶⁶

המקורות, שהבאתי לעיל בחלק הראשון של המאמר, מקיימים את הביטוי הקדום 'כיר יד', הוא כתב יד הוא חתימה. אמנם לא מצאנו כיר יד בדברי חז"ל, אבל על-פי השערתנו בחלק השני הוא מקור הביטוי המוזר 'כתב ה(י) כיר יד' שבתוספתא. בדרך זו עמדנו על שיטה אחרת בהבנת דברי ריב"ז, שרצה לומר, שהמלך חותם על שטר הקידושין השני – משה כתב את הלוחות והקב"ה חתם עליהם, ויש בזה משום הבהרה לעניין המשל והנמשל יחדו.

נספח א: המדרשים, המייחסים את כתיבת הלוחות השניים לקב"ה
מ"מ כשר (תורה שלמה, כב, עמ' נ ואילך ובמיוחד עמ' קכה-קכז) ריכז ודן במקורות שבדברי חז"ל ושבדברי רבותינו הראשונים, העוסקים בשאלה מי כתב את הלוחות השניים.⁶⁷ ייחוס הכתיבה לקב"ה נחשב לדעה המקובלת אצל החכמים. המקורות, ששיטה זו כאילו מפורשת בהם, הם מדרשו הנ"ל של ריב"ז שבתוספתא (שלגביה, כאמור, הציע כשר פירוש אחר [לעיל, הערה 60]) ושבדב"ר ועוד שלושה מדרשים. את מדרשו של ריב"ז כבר פירשנו כמתאימה לסברה, שמשה רבנו כתב את הלוחות השניים (והקב"ה חתם עליהם). נתייחס כאן למדרשים האחרים.

תנחומא כי תשא ל (דפוס ראשון, קושטא ר"פ-רפ"ב)

פסל לך ... ומה ראה משה לשבר את הלוחות? משל למלך שהלך למדינת הים והניח

65. א' טל (רוזנטל), 'פיוט ארמי לשבועות', לשוננו, לח (תשל"ד), עמ' 257-268. בעמ' 261 ציין לדברי אב"י הנ"ל בקשר ל'ארישא דמגילתא'. זיהויו של צונץ צוין שם, עמ' 258; על ר' יום טוב עיין אצל א"א אורבך, בעלי התוספות⁴, ירושלים תשמ"מ, עמ' 144-146.

66. השווה בר"ר, מהדורת תיאודור-אלבק, פא:ב, עמ' 971 וב'מנחת יהודה' שם. (ותן דעתך, שבכתוב [יש' מד:ו] 'אני ראשון' [בלי ה'ה'], ושמא יש זכר למדרש על חתימתו של הקב"ה בלוחות ב'אנכי ה' בדברי ריש לקיש כפי שהובאו אצלנו בירושלמי: 'אני ה' ראשון').

67. השווה ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 211-212; הנ"ל, סיני, עה (תשל"ד), עמ' ב; השווה השל, שם, ב, עמ' 349.

אשתו עם השפחות ומתוך שהיתה עמהם יצא עליה שם רע. שמע המלך וכא וביקש להורגה, שמע שושבינה עמד וקרע כתובתה, אמר אם יאמר המלך כך וכך עשתה אשתי נאמר לו עדין אינה אשתך. בדק המלך אחריה ולא מצא בה דבר אלא השפחו' היו. מיד נתרצה לה. אמר לו שושבינה, מרי, עשה לה כתובה אחר, שנתקרעה הראשונה. אמר לו, אתה קרעת אותה, לך והבא את הנייר משלך, ואני כותב כתב ידי. אף כך כיון שעשו ישר' את העגל ... עמד ושיבר את הלוחות, כיון שנתרצה לו הקב"ה, אמר לו, פסל לך שני לוחות.

מדרש זה מופיע במדה"ג לדב' י:א (עמ' קפו), ויש עניין בלשון סופו שם:

אתה קרעת אותה, לך והביא את הנייר משל עצמך ואני כותב כתב ידי בו. אף כך אמר לו הקב"ה למשה פסל לך, ואני כותב, שנאמר ואכתב על הלוחות.

כאן מפורש, ששושבינה שלאשה מביא רק את הנייר לכתיבת כתובתה השנייה, והמלך כותב (ומעין כך בילקוט תלמוד תורה הנ"ל, ראה לעיל, הערה 38); משה פוסל את הלוחות השניים, והקב"ה כותבם. אולם ברור, שזהו מדרש מאוחר, שעבר עיבודים ספרותיים רבים. למעשה צורפו כאן חלקי שני מדרשים שונים. הראשון בא להסביר מה ראה משה לשבר את הלוחות (כאילו לפני מסירת הקידושין, והוא שובץ כאן בתנחומא בתוך משל, העוסק באשה, שנישאה כבר) והשני מדוע היו הלוחות השניים מעשה משה. מקורו של המדרש הראשון הוא במשל שבאדר"נ נו"ב פ"ב, מהדורת שכטר, עמ' 10 (בנו"א, שם עמ' 11, יוחס לר' יוסי הגלילי [ראה בהערה]):

(משלי) [משל] מלה"ד למלך שאמר לשלוחו, לך וקדש לי אשה פלונית, הלך ומצאה עם אחר, והיה אותו השליח פקח, אמר, אם אני נותן לה השטר נמצאתי מחייבה מיתה. מה עשה? אחז בשטרו וקרעו. כך אמר משה...⁶⁸

68. בניגוד לנו"ב, לשון המשל בנו"א, עמ' 11, נראית מאוחרת, ועברה כמה עיבודים: 'רבי יוסי הגלילי אומר ... למלך בשר ודם שאמר לשלוחו צא וקדש לי נערה יפה וחסידה ומעשיה נאין. הלך אותו שליח לקדשה. לאחר שקדשה הלך ומצאה שזינתה עם אחר. מיד היה דן ק"ו מעצמו ואמר, אם אני נותן לה כתובה מעכשיו נמצא מחייבה מיתה ונפטרנה מאדוני לעולם' כו'. לאחר שקדשה', כבר אשתו היא, ומה משנה אם אינו נותן לה את הכתובה?! ועוד, לא ברור מה ראה השליח מתחילה שלא לתת לה את כתובתה (שהיא בוודאי כתובת אירוסין) כאשר קידשה. כיו"ב בתנחומא עקב סימן יא, שאביא להלן בפנים, ובשמ"ר מו:א: 'לשר שנטל אשה וכתב לה כתובה ונתנה ביד השושבין' כו'. ייתכן, שהמדרשים הללו הושפעו ממשלו של ריב"ז, העוסק באשה שכבר נתקדשה או נישאה ואחר כך נתגרשה, ראה לעיל, הערה 47. וכן אפשר לומר, שרואים אנו כאן תוצאות אי-הבנה לגבי השימוש בכתובה כשטר הקידושין (כמו בשמ"ר מג:א הנ"ל, לעיל שם), ובטעות הפרידו בין הקידושין והכתובה, ועשו את האשה מקודשת כבר. דרך אחרת לפתור אותו קושי מדומה מוצאים אנו בנוסח המאוחר שבמדה"ג לשמות, מהדורת מרגליות, עמ' תרצ: 'משל לאחד שנתעסק עם בת מלכים והיו ביניהן תנאים, הלך השושבין וכתב לה התנאין (אפשר, שכאן צ"ל: שטר הקידושין או כיו"ב - מע"פ), בא ליתנו לה מצאה שזינת קרעו.' מה שראינו כאן מאשר את מסקנתו של מ"ב לרנר, שנו"ב של אדר"נ הוא הנוסח המקורי ונו"א הוא עיבוד מאוחר (לפנינו מלבד עניין הכתובה יש לציין את התוספת 'נערה יפה' וכו' ואת הלשון

(בתנחומא עקב יא [מנטובה שכ"ג], בא אותו משל בסוף מחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל:

אשר שברת. רבי עקיבא ורבי ישמעאל, חד אמר טול מידי הילך משה אשר שברת. ואחד מהם אומ' יפה עשה, מלה"ד למלך שקדש אשה ... מה עשה אותו שושבין? קרע אותה כתובה, אמר מוטב שידון אותה כפנויה ולא כאשת איש. הדברים 'טול מידי הילך משה' נראים 'מגומגמים' [כלשון שכטר, שם, הערה נה], וצריכים לימוד הם. בעל 'עץ יוסף' פירש: 'ר"ל שאמר לו הקב"ה דרך כעס ותרעומת⁶⁹ כיון שעשית מעשה זו[!]. ששברת טול מידי אחרים, אבל יותר טוב היה אלו לא שברת הראשונים'. ברם, נראה לי, שכך פירושה: טול מידי, כלומר, תיטול ממני את עונשך [לשון, המצויה במדרשים]⁷⁰, הילך [בתיבה אחת (= הי לך)], היינו אילך (= אי לך)], אוי לך – לשון נזיפה [למלך שנוף בעבדו]⁷¹, משה, אשר שברת.⁷²)

המגומגמת [אחרי 'מחייבה מיתה'] 'ונפטרנה מאדוני', וראה עוד שכטר, שם, הערה נה). ראה: M. B. Lerner, 'The External Tractates', *The Literature of the Sages*, I, Assen 1987, pp. 374 ff.

69. השווה למדרש ילמדנו שבילקוט שמעוני רמז תתנד (לדב' י:א): 'בשעה ששיבר משה את הלוחות היה (משה) [הקב"ה] מתרעם עליו'. (ד"ר לרנר מעיר, שהתיקון הוא של א' גרינהוט, ספר הלקוטים, ה, ירושלים תרס"א, קכו ע"ב.)

70. עיין S. Lieberman, 'Roman Legal Institutions in Early Rabbinics and in the Acta Martyrum', *JQR*, XXXV (1944), p. 53, n. 18 (= *Texts and Studies*, New York 1974, p. 109) (על הביטוי 'נטל את שלו [מתחת ידי פלוני] במדרשים); 'מאן, 'ספר המעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, א/ג (תר"ץ), עמ' 10: 'ונטל את הדין' (השווה, למשל, מעשה הגאונים, סימן עח: 'ונטלה דין תורה'). ואצלנו לשון קצרה. אפשר ש'נטל' עניינו קבלת עונש באיכה ג:כח: 'כי נטל עליו', ולפי אבות ג:ב עניינו, שהקב"ה קובע לו שכר, ראה בתוי"ט שם (ועיין בתוספתא כפשוטה לב"מ, עמ' 178, ד"ה מי שהוטל עליו). (ועתה העיר לי ד"ר לרנר על פירושו של א"מ רויזען 'באור האמרים' לתנחומא [נדפס עם התנחומא, ורשה תרמ"ח, עמ' 371]: 'טול מידי העונש על יעשית שלא כהוגן אשר שברת כאומר אכול פרי מעלליך'.)

71. הי נמצא כבר ביחז' ב:י: 'וכתוב אליה קינים והגה והי'. על 'אילו', 'אילך' בתיבה אחת, ראה למשל תוס' ברכות ג:כ (עמ' 17, שורה 83) ('אילו לאדם'), בר"ר מו:י (עמ' 467, שורה 7 ואילך) ('אילך אחי'); עיין ליברמן, תוספתא כפשוטה, א, עמ' 46-47, שם, ח, עמ' 928: 'מנחת יהודה' לבר"ר שם; 'קוטשר, 'לשון חז"ל', ספר חנוך ילון, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' 266-267. על אי והי ראה עוד ליברמן ב'מחקרים בספרות התלמודית – יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן ח'ט' בסיון תשל"ח', 'ירושלים תשמ"ג, עמ' 77-78. בר"ר יב:י: 'בהיבראם, בהי בראם, למלך שנוף בעבדו, ועמד לו תמה' כו'. כך הוא בכתב-יד ותיקן 60, וברור, שהכוונה, שהמלך נוף בעבדו בקריאת הי (בחיריק), והעבד עומד תמה ונבהל מגערת אדוניו. (בכל עדויות הנוסח שבמהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 109, שורה 7 [ציינ לו ליברמן במחקרים הנ"ל], 'בהבראם, בהא' וכו', וב'מנחת יהודה' מפרש, שהוא מתייחס לאות ה"א. ואצל ליברמן [שם] נראה, שהבין 'תמה' בדרך אחרת.) במגילה יא ע"א: 'ויהי בימי אחשורוש, אמר רב, וי והי' (אבל עיין דק"ס לשם, אות צ, והשווה יסטרוב במילונו, עמ' 373, ערך וי [ועמ' 343 ערך הי השני]), ועיין ר"ר

ומקור המדרש השני, ששימש את עורך התנחומא בפרשת כי תשא סימן ל, הוא משלו של ריב"ז על-פי נוסח, הדומה לזה שבדב"ר. אלא שעיבד אותו ברוח הסניגוריה על עם ישראל.⁷³ נמצא, שלא זינתה האשה כלל, אלא השפחות הן שקלקלו (בהמשך התנחומא מפורש הנמשל: 'הערב רב'). דומה, כי בשלב זה השמיט העורך את 'הלבלר', שהיה השושבין צריך להביא על-פי המשל המקורי, ואולי הלשון 'אני כותב כתב ידי' השפיעה. כאן התפייסותו של הקב"ה שלמה, והוא כותב את הלוחות (הכתובה) עצמו. ברם לפי סברתו היה צריך לומר 'אני כותב' (או 'אני כותב בכתב ידי' [ראה בביאור הקצר של ליברמן לתוס' ב"ק, עמ' 29]). הלשון 'אני כותב כתב ידי' ובמיוחד התוספת 'בו' שבמדה"ג מתאימות לחתימה. ומכאן מסתבר, שאף במקור, ששימש את עורך התנחומא, נאמר למעשה, שמשה רבנו כתב את הלוחות השניים, ואילו הקב"ה חתם עליהם.

דומה, כי עולה מסקירה זו, כי המדרשים, המושלים את כתיבת הלוחות השניים לכתב קידושין או לכתובה של אשה, שבעלה מחזירה אחרי שקלקלה, קובעים במקורם, שמשה רבנו כתבם. ואין אלא מדרשים מועטים, שנשמרו בקבצים מאוחרים, שמפורש בהם, שהקב"ה כתב את הלוחות השניים. מדרש כזה, שמקורו בילמדנו האבוד לפרשת עקב, מובא בילקוט שמעוני (דפוס ראשון, רמז תתנה) לדבר' י:א:

א"ל הב"ה אתה חוצב ואני כותב, שנאמר פסל לך וכתבתי, ואני מסייע אותך באצבע כבודי כמו שסמכתך בים בימיני, מוליך לימין משה (יש' סג:יב). למה הדבר דומה? לזהבי שאיבד חתנו קוזמין של בתו, א"ל אני נתתי קוזמין ואתה איבדת אותה, נהא אני ואתה שותפין, אתה מביא את המרגליות ודייקוסנין ואני מביא את הזהב ועושה אותה. כך אמר הב"ה למשה אני נתתי את הלוחות ושיברת אותן אתה חצוב את הלוחות ואני כותב עליהן. אמר הב"ה בשביל שכתבתי אותה כולה חיים ... ואם אתם משמרים אותם אתם חיים, ואף לעתיד לכא אני כותב אתכם בספר ...

א:ז (מהדורת לרנר הנ"ל, ב, עמ' 24, וש"נ): 'זה מדרש עלה בידינו מן הגולה כל מקום שג' ויהי [בימי] צרה ... ווי' כו' (כלומר מזכיר המדרש בהמשך וי אבל לא ה'). בארמית שומרנית מקובל 'וילה' (אוי לו) וכיו"ב בתיבה אחת; ראה, למשל, בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 147, 371. (באור האמרים, שם: 'הילך משה, זהו באור מאיזה מעתיק על טול מידי' [אפשר, שהוא מפרש: הרי לך]. אולם לדעתי זהו חלק מקורי של המדרש, וראה בהערה הבאה).

72. נראה, ש'אשר שברת' כאן פירושו מעין 'על ששיברת' (אולם ראה להלן כאן). במקבילות למדרש 'יפה עשה' (ראה כשר, תורה שלמה, כב, עמ' נג, אות כא) דורש הוא 'אשר' לשון אשרי, יישר (לפי זה, אפשר היה לשער, ש'אשר שברת' שלפנינו בתנחומא אינו במקומו המקורי). באשר ל'טול מידי, הילך משה', כהשערה בעלמא אפשר לומר, שאולי דורש הוא את רישא דקרא (שמ' לד:א) 'ויאמר ה' אל-משה, כאילו וי(י) אמר אל משה, היינו 'הילך משה'; השווה בר"ר לו:ד, עמ' 399: 'שכל פרשת היין כת' בה ווי י"ד פעמים ... ויאמר'.

73. על המגמה הזאת במדרשי חז"ל שעל פרשת עגל הזהב, ראה א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמנות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 495 'The Golden Calf Episode', L. Smolar and M. Aberbach, *HUCA*, XXXIX (1968), pp. 91-116

מדרש זה מדגיש בפתחה, במשל ובנמשל, שהקב"ה הוא שכתב את הלוחות השניים (ואני כותב ... וכתבתי ... ועושה אותה ... ואני כותב עליהן ... שכתבתי ... אני כותב), וברור מן ההקשר, שבכתיבה ממש עסיקין. אולם אף כאן דומה, כי ייחוס הכתיבה לקב"ה מסויג: 'ואני מסייע אותך באצבע כבודי' כו'. מלשון זו יוצא למעשה, שמשה כותב, והקב"ה רק מסייעו! ברם פיסקה זו נראית כגוף זר במדרש דגן, ומעמעם אני לומר, שמא נכנסה מן הגליון, ואין זה מקומה, ואולי מתחילה נכתבה כפירוש (מוטעה) למעין 'ולואי אתן בו ידי' שבמדרש הנ"ל (שמ"ר מז:ב) או כיו"ב, וצריך עיון.⁷⁴

וכן הבאתי לעיל (הערה 61) את לשון שמ"ר מז:ז, המפרש, שאין 'כתב לך' (שמ' לד:כו) מתייחס ללוחות השניים – כפי שהיה נראה מלשון הפסוק – אלא לתורה שבכתב כולה, שהרי את הלוחות השניים כתב הקב"ה. ואמנם ייחוס פסוק זה לתורה שבכתב נמצא במדרשים אחרים של חז"ל (ראה להלן נספח ב), אלא שעד כמה שראיתי הם אינם מפרשים, שהלוחות השניים נכתבו על-ידי הקב"ה ולא על-ידי משה, ואין לדעת בבירור את שיטתם בכך.⁷⁵

ברם מו"ר הגר"ש ליברמן ז"ל הראה, שהשאלה מי כתב את הלוחות השניים היא עניין השיטות השונות בפירוש תיבת 'אנכי' שבראש לוחות הברית כנוטריקון. ר' יוחנן ורב

74. כאפשרות אחרת שמא ניתן לומר, שהיא מוסבת על 'אתה חוצב', אלא שלכאורה מראה 'אצבע כבודי' על הכתיבה ולא על החציבה. (לעניין לשון 'אצבע כבודי' ראה מ"צ פוקס, "כאילו באצבע" – תולדות הנוסח של ביטוי להרחקת ההגשמה, תרביץ, מט [תש"ם], עמ' 278-291). הערוך (ערוך קזם [ערוך השלם, ז, עמ' עה] וערוך יקינטין [שם, ד, עמ' קנה]) מציין את מקור המדרש כילמדנו לפרשת עקב; עיין גרינהוט, ספר הלקוטים, ה, קכח ע"א (עקב, סימן יז), וד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 593.

75. וראה עוד כשר, תורה שלמה, שם, עמ' קז, סימן רכה, שמביא מרבנו בחיי על שמ' לד:כח בשם רז"ל, שדרשו: 'ויהי שם עם ה' ... ויכתב על הלחת, בעוד שהיה משה עם ה' כתב ה' על הלוחות'. אשר לייחוס 'כתב לך' בשמ' לד:כו לתורה, תן דעתך, שבכמה מקורות מספרות חז"ל משווים את שני לוחות הברית לתורה כולה. כך בירוש' תענית פ"ד ה"ח, סח ע"ג: '... התורה שכל המצוות כלולות בה על אחת כמה וכמה, ויחר אף משה וישלך מידינו את הלוחות' וכו'. על המדרשים הללו ואלה, הקובעים, שדקדוקי המצוות נכתבו בין דיבור לדיבור, ראה כשר, שם, טז, עמ' רג ואילך; השל, שם, ב, עמ' 348-349; אורבך, תז"ל – פרקי אמונות ודעות, עמ' 316 ואילך; הנ"ל, 'מעמדן של עשרת הדיברות בעבודה וכתפילה', בתוך ב"צ סיגל (עורך), עשרות הדיברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 134 ואילך; י' עמיר, 'עשרת הדיברות על-פי פילון מאלכסנדריה', שם, עמ' 97 ואילך. ועיין אצל ע' גולדרייך ב'תעודה' ו (תשמ"ח), עמ' 182, הערה 12. (לפי אורבך, הרעיון, שבעשרת הדיברות כלול הכול, בא רק במדרשים מאוחרים, שהושפעו מרס"ג. והוא מסביר [חז"ל – פרקי אמונות ודעות, עמ' 317-318], שנמנעו חז"ל מלהעלות רעיון זה מפני טינת המינים [ראה להלן, הערה 80 ושם], שאמרו, שרק עשרת הדיברות ניתנו בסיני. ברם נראה, שאינו מן הנמנע לפרש מטעם זה להפך, ולומר, שהקביעה, שהתורה כולה ממש נכללה בשני לוחות הברית, באה לדחות את הטענה ההיא ולהשוות את קדושת התורה כולה לעשרת הדיברות.)

פותרים אותה: 'אנא נפשי כתבית יהבית' (וכן איתא בקטע מן הגניזה למכילתא דר' ישמעאל לפרשת יתרו), כלומר, אני עצמי כתבתי נתתי, וכיו"ב בשם ר' יודן בירבי סימון: 'אנא נתתי כתבתי [י'] (עשרת הדברות). 'אולם במדה"ג לדברים, עמ' קב (וכן בכ"י פרמה של פסיקתא רבתי): 'רבנן אמרי אנא נומיקה כתבית יהבית'.⁷⁶ ולימדנו ליברמן, שנומיקה, פירושו סופר, יודע דת ודין, והוא כינוי למשה רבנו.⁷⁷ במקום אחר הוכחתי על סמך תעודות שמן הגניזה, ש'אנה נפשי כתבית יהבית' עשוי על-פי נוסח מקובל, שהשתמשו בו סופרים בחתימותיהם בסוף שטרות שכתבום: 'אנה פלוני כתבית שהדית/חתמית'.⁷⁸ והדעת נותנת, כדברי ליברמן, שהתיבה 'אנכי' שכלוחות השניים מראה, לפי סברת מאן דדרש 'אנא נפשי' כו', שהקב"ה כתבם, כמו הלוחות הראשונים.

אולם למען הזהירות יש לציין, שנשאר מקום לספק כלשהו בראיה זו, כי לא מצינו מפורש, ש'אנא נפשי' כו' מתייחס לכתובת הלוחות השניים ועל-ידי הקב"ה. הטוען יכול לטעון, שלא חלקו רבנין: 'אנא נפשי' כו' מתייחס ללוחות הראשונים בלבד ו'אנא נומיקה' לשניים. ואפילו אם נאמר, שבהכרח מתייחס 'אנא נפשי' כו' לשניהם, הרי כבר שמו בעלי המדרש לשון כזו כאילו בפי משה רבנו עצמו במדרש על 'כתב לך' (שמ' לד:א). וכן איתא בשמ"ר מז:ט: 'כתב לך. התחילו מלאכי השרת אומרים לפני הקב"ה, אתה נותן רשות למשה שיכתוב מה שהוא מבקש, שיאמר לישראל אני נתתי לכם את התורה אני הוא שכתבתי ונתתי לכם. אמר להם הקב"ה ח"ו שמשה עושה את הדבר הזה' כו'.⁷⁹ ובאמת

76. רבי יוחנן: שבת קה ע"א (עיין בדק"ס שם); רב: פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, עמ' 222 ומקבילות. מכילתא: ש' אברמסון, 'ארבעה עניינות במדרשי הלכה', סיני, עד (תשל"ד), עמ' ח (על זמן עריכת המכילתא ראה לאחרונה אצל מ' כהנא, תרביץ, נה [תשמ"ו], עמ' 515-520). ר' יודן בירבי סימון: פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, ה: ע"א, מדה"ג לדברים, עמ' קב. כ"י פרמה לפסיקתא רבתי, ראה: *Pesikta Rabbati*, trans. from the Hebrew by W. G. Braude, New Haven and London 1968, I, pp. 432-433, וראה את המקורות, שציין בובר בתנחומא יתרו, עמ' 78, הערה צו.

77. ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 212; הנ"ל, סיני, עה (תשל"ד), עמ' כ. השווה בן-חיים, תיבת מרקה, עמ' 348. (פירוש אחר, ראה אצל שפרבר [לעיל, הערה 46], עמ' 113).

78. מ"ע פרידמן, 'הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה א (חקרי גניזת קהיר) (תש"ס), עמ' 60-62; הנ"ל, נישואין בא"י, א, עמ' 489-492. כן נראה לי לקרוא בסוף קטע קטן של פאפירוס, Vienna, Osterreichische Nationalbibliothek H 62: 'כתבית ושה[דית]': ראה C. Sirat, *Les Papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, Paris 1985, p. 100, pl. 17. השווה ג' שלום, 'הבדלה דר' עקיבא', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 270-271: 'אנא חנוך בר ירד כתבית יתיה' וכו'.

79. אשר להמשך המדרש, ראה את דברי הרד"ל: 'איננו מוכן כלל', ומסתבר, שנכנסו כאן תיבות, שאינן שייכות ('ואפילו עושה'), וצריך עיון, אם כן, גם בנוגע למובא בפנים כאן. ובאמת התיבות 'אני הוא שכתבתי ונתתי לכם' – שיש בהן כפילות מסוימת – חסרות בכ"י אוקספורד (כשר, שם, עמ' ק, סימן קצח), אולם אפשר, שאין זאת רק דילוג של מעין הדומות.

קצת תימה, שאם מתייחסים דברי ר' יוחנן ורב (ותנא דמכילתא) ודברי ר' יודן בירבי סימון לכתובת הלוחות השניים על-ידי הקב"ה, אין אנו מוצאים דעה זו מפורשת במדרשים מקוריים או בשום מקום אחר בדברי חז"ל חוץ מן המדרשים המעטים (המאוחרים) הנ"ל, ובשאר מקורות חז"ל משה כותב את הלוחות השניים (והקב"ה חותם עליהם).

נספח ב: 'כתב לך' (שמ' לד:כז) – טינת המינים ותורה שעל פה

סלע המחלוקת בשאלה מי כתב את הלוחות השניים הוא, כאמור, הפסוקים בשמ' לד: כז, כח:

(כז) ויאמר ה' אל משה כתב לך את הדברים האלה כי על-פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל. (כח) ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה לחם לא אכל ומים לא שתה ויכתב על הלחת את דברי הברית עשרת הדברים.

אמנם סתומים הדברים. מפס' כז אי אתה יודע אם 'הדברים האלה' חוזרים לראש הפרק ('פסל לך שני לחת אבנים כראשנים וכתבתי' כו') או שמא לדברי הברית שמפס' י ואילך. אף בפס' כח נראה כאילו שתי אפשרויות משמשות יחד. לא זו בלבד שאין הכרע על מי נאמר 'ויכתב', הקב"ה או משה, אלא שמדברי הברית' היית חושב שלא מדובר דווקא בעשרת הדיברות: לכן נאמר 'עשרת הדברים' ללמדך, שכן הוא.

על-פי המקורות, המונחים לפנינו, מסתבר, שהאומרים, שמשה רבנו כתב את הלוחות השניים, דרשו כן על סמך פירושם ללשון הכתוב בשמ' לד:כז, כח בלבד, והאומרים, שהקב"ה חתם עליהם, התכוונו בכך ליישב פירוש זה עם אותם מקראות, שבהם מפורש, שה' כתב את ('על') הלוחות השניים, לומר, שכתובה זו לא היתה אלא חתימה. לא ראיתי במדרשים הללו כל רמז למגמה אחרת, כגון לדחות את טינת המינים/תרעומת המינים, שייחסו קדושה יתרה לעשרת הדיברות לעומת שאר התורה.⁸⁰ וכן אלה, שדרשו 'כתב לך' לעניין אחר, עשו כן מתוך הסתירה שבין הכתובים. כך במדרש הנ"ל בשמ"ר מז:ז: 'למה אמר הקב"ה כתב לך [שמ' לד:כז], והכתיב והמכתב מכתב אלהים הוא חרות על הלוחות [שמ' לב:טז], וכתיב ויכתוב על הלוחות כמכתב הראשון [דב' י:ד]? אלא כך אמר לו הקב"ה, כתוב לך תורה נביאים וכתובים שיהיו בכתב, אבל הלכות ומדרש ואגדות

80. כן הוא 'טינת' בירוש' ברכות פ"א ה"ה (ג ע"ג) בכי"ל (לפני ש'תוקנה' ל'טענת') ובעדויות נוסח אחרות, ופירושה קנאת המינים. ראה הגר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 526; הנ"ל, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל, ניו יורק תש"ח, עמ' כב, סימן ד; ובבבלי ברכות יב ע"א: תרעומת המינים. ראה לאחרונה לעניין זה אורבך, 'מעמדם של עשרת הדיברות בעבודה ובתפילה', עמ' 130 ואילך (והספרות, שצוינה שם). ועיין לעיל, הערה 75. [וכן לא נראה, שיש קשר בין תוספתא דילן, שבה דורש ריב"ז, שמשה כתב את הלוחות השניים, לבין תוס' חגיגה ב:א (עמ' 380), שבניגוד למקבילותיה נעדרות בה אותן תופעות על-טבעיות, המזכירות מעמד הר-סיני (כדברי א"א אורבך), כאשר נדרש במרכבה בפני ריב"ז. למסורות השונות לעניין הנ"ל, ראה לאחרונה, D. J. Halperin, *The Faces of the Chariot*,

[Tübingen 1988, pp. 13 ff.

והתלמוד יהיו על פה.⁸¹

אולם בין המדרשים, הדורשים 'כתב לך' לתורה שבכתב, יש המפרשים קשר לטינת המינים. כן איתא בתנחומא כי תשא, לד (דפוס קושטא ר"פ-רפ"ב):

ויאמר ה' אל משה כתב לך את הדברים האלה (שמ' לד:כז) זש"ה אכתב לו רובי תורתי כמו זר נחשבו (הו' ח:יב). אמר ר' יהודה בר שלום כשאמר הק' למשה כתב לך בקש משה שתהא המשנה בכתב ולפי שצפה הב"ה שאומות העול' עתידין לתרג' את התורה ולהיות קוראין בה יונית והם אומרים אנו ישר' ועד עכשיו המאזנים מעויין, אמר להם הקב"ה לאומות אתם אומרים שאתם בני איני יודע אלא מי שמסטירין שלי אצלו הם בני ואי זו זו המשנה שנתנה על פה.

משמעות המדרש פשוטה. כמו שמפורש במקבילה בפסיקתא רבתי ה, אף כאן מבוסס מדרשו של ר' יהודה בר' שלום על טענותיהם של היהודים והנוצרים, שבני כל אחת משתי הדתות הם בלבד ישראל; הם ולא האחרים בניו של המקום. (טענת היהודים לא נזכרת בפירוש בתנחומא נוסח הדפוס, אבל בהכרח זו כוונת הדברים.) ללא ראייה שתכריע ביניהן, כאילו שקולות הן שתי הטענות: 'ועד עכשיו המאזנים מעויין'. אלא שתורה שעל פה, המסטורין של הקב"ה, ניתנה רק ליהודים, והיא ראייה ניצחת, שרק הם ישראל, בניו של המקום.

קל להבין מדוע מדרש זה עורר תשומת לב רבה. אלא שיש מי שנתקשה בהבנת המלה 'מעויין' (זהו נוסח הדפוס הראשון, וכן הוא במקבילה הנ"ל בפס"ר) במשפט 'ועד עכשיו המאזנים מעויין'. מ' ברגמן הקשה כמה קושיות על 'מעויין', ואמר, שהיא חשודה, כיון שהיה צריך להיות 'מעויינין', בלשון רבים.⁸¹ אבל מה נעשה וכן הוא 'הרי מאזנים מעויין' במדרש של ר' שמעון בן לקיש (תנחומא מהדורת בובר, שלח, בתוספת מכ"י רומי, לט ע"ב-מ ע"א, ושם הוא דורש 'אשר עין בעין' בכמ' יד:יד, ומלת 'מעויין' מחויבת), ומוכת, שיש, שהתייחסו ל'מאזניים' בביטוי זה בלשון יחיד.

וכן תלה ב' בגרסה זו של הדפוס 'קשיים גדולים' אחרים, והציע, שנעדיף את גרסת כתבי-היד לתנחומא 'מצויין' (כאילו: נמצאים, קיימים), שאמורה להסיר את כל הקושיות. כבר הראיתי במקום אחר, שכל הקשיים ההם מדומים הם, ואדרבא, הגרסה 'מצויין' גורמת לדחקים גדולים (לפי סברתו של ב', יודע או חושש ר' יהודה בר' שלום, שתיכתב התורה שעל פה, ואז, מסתבר, אולי ייגנוזו המאזניים!).⁸² ואמנם חזר ב', והודה שעל-פי הגרסה 'מצויין' 'המשפט קשה קצת, אם כי אפשר לפרשו', וטען טענה הפוכה, שיש להעדיף 'מצויין' מפני שהיא 'הגרסה הקשה'.⁸³

אמת, ברי, שאין כל קושי ב'ועד עכשיו המאזנים מעויין'. זהו ביטוי רטורי, שהשתמשו בו בעלי המדרש, אמוראי ארץ-ישראל, במקום 'עדיין הדבר שקול', הרגיל אצל התנאים

81. מ' ברגמן, 'אין המאזניים "מעויין" (הערה טקסטואלית לתנחומא, כי תשא, לד)', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 289-292.

82. ראה את מאמרי 'ועד עכשיו המאזניים מעויין', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 147-149.

83. 'לביקורת הנוסח של מדרשי תנחומא-ילמדנו', שם, שם, עמ' 289-292.

(משנה סוטה ה:ה, תוס' פסחים ב:ז ועוד) לגבי שתי טענות, שנראו כשוות במשקלן.⁸⁴ ואף-על-פי שכל כתבי-היד הידועים של התנחומא גורסים 'מצויין', שיבוש ברור הוא, ואין טעם להידחק כדי לפרשו. הסופרים, שלא הכירו 'מעויין', שיבשו אותה אף במקומות אחרים.⁸⁵ וגם אם שובשה גרסה ברוב עדויות הנוסח או אפילו בכולן מחייבת הסברה להעמיד את הטקסט, ההולם את הפשט הפשוט ללא דוחק.⁸⁶

84. וראה ב"ז בכר, ערכי מדרש, א (תנאים) [תרגם מגרמנית א"ז רבינוביץ], תל-אביב תרפ"ג, עמ' 133. וברש"י לקידושין מ סע"א, ד"ה שאם היתה: 'כף המאזנים שקולה ... לשון עיוני ... שמקריב זו אצל זו ומעיין אם דומות'.
85. ראה את הדוגמות, שהבאתי בתרביץ נד, עמ' 148. וראה עוד וי"ר טו:ב, מהדורת מו"ר ר"מ מרגליות, עמ' שכג, שורה 2, בכ"י ל 'אדם הזה משוקל' בכ"י נ, ק (שרידי גניזה, ראה שם, מבוא, 'שרידי ויקרא רבה', עמ' 47, 50) 'מעויין' ובכ"י א, ב, 'מעין', והעיר שם: 'והגירסא "מעויין" מקורית היא ... ובעטרת צבי שם הגירסא "מעויין"', ואין ספק שצ"ל "מעויין" (תודתי לאחי ש"י פרידמן, שהעיר את תשומת לבי לדוגמה זו).
86. ב' ציין, שנוסח הדפוס קרוב במקומות רבים לכ"י קמברידג', ובהרבה מקומות (משמע, לא בכולם), ששונה הנוסח, נראית גרסת הדפוס כהוספה, דילוג, שיבוש או תיקון. העובדה, ש'מצויין' בכל כתבי-היד של התנחומא המוכרים, מהווה 'בעיה', הקשורה לתולדות הנוסח, לרוצה להכין מהדורה מדעית של החיבור – אבל אין בעיה בדבר פירוש המדרש. מסתבר, ש'מצויין' נכתבה בנוסח קדום של התנחומא, שממנו הועתקו אבותיהם של כתבי-היד הללו. אולם ברור, שהיא טעות של מעתיק, ואינה מעשה 'עריכה'. (זאת תופעה ידועה. השווה, למשל, הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה לב"ק, עמ' 10, ד"ה היתה מהלכת בדרכה ברשות הרבים.) וכן הסתמך ב' על מקצת דברי ליברמן בדבר השיטה המדעית. אבל ראה, למשל, את דבריו במבוא לתוספתא כפשוטה, א, עמ' יז: 'כל בן תורה יבין' וכו', ובמבוא לכרך ו, עמ' יח"ט: 'נמנעתי מהגהות במקורות עד כמה שאפשר ... אבל מוטב להגיה אותיות בודדות (בפרט אותיות דומות בכתב, הנוטות להתחלף) מאשר להדחק בפירוש' וכו'. ועל מידת 'הגרסה הקשה' ראה את דבריו במבוא לכרך ג, עמ' טו"ט (מקצתם הובאו למעלה בהערה 50 ועיין בהמשכם שם: 'דרכי המדע אינן אלא כלי בידי אומן. כשהכלים' וכו'). ותו לא מידי.